

ВАЗОРАТИ ТАЪЛИМИ ОЛӢ ВА МИЁНАИ МАХСУСИ
ҶУМҲУРИИ ЎЗБЕКИСТОН

САРМАРҚАЗИ ИЛМӢ-МЕТОДИИ ТАШКИЛ КАРДАНИ
СИСТЕМАИ ТАЪЛИМИ ОЛӢ ДАР СОҲАИ
АЗНАВТАЙЁРКУНИИ ПЕДАГОГҲО, КАДРҲОИ РОҲБАР ВА
ТАКМИЛИ ИХТИСОСИ ОНҲО

МАҶМӯАИ ТАЪЛИМӢ-УСЛУБӢ

аз рӯи модули

**“Масъалаҳои муҳими забоншиносии
точик”**

Барои тахассуси филология

Самарқанд – 2019

Маҷмӯаи таълимӣ услубии модул дар дар иттиҳодияи мувофиқгардони шӯрои таълимӣ-услубии Вазорати таълими Олӣ ва миёнаи махсус аз санаи 18 октябри соли 2019 дар асоси буйруғи № 5 маъқул карда шудааст ва мутобиқи нақша ва дастури таълимӣ таҳия карда шудааст.

Мураттиб: **Камолитдинов Б.** доктори фанҳои филология, профессор

Муқарризон:

Воҳидов А. номзади фанҳои филологӣ, дотсент
Бабаева Д. номзади фанҳои филология, дотсент

Самарқанд – 2019

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУРИ.....	6
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.....	7
III. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ УЧУН МАТЕРИАЛЛАР.....	15
IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ УЧУН МАТЕРИАЛЛАР.....	49
V. КЕЙСЛАР БАНКИ.....	66
VI. ГЛОССАРИЙ.....	67
VII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	69

I. ИШЧИ ДАСТУР

Муқаддима

Дастури таълимии фанни «Масъалаҳои муҳими забоншиносии тоҷик» усулҳои омӯзиши ин фан, вазифаҳо, манбаъҳои таҳқиқ, забон ва мавқеи он дар ҷамъият, ба гурӯҳи забонҳои эронӣ мутааллиқ будани забони адабии ҳозираи тоҷик ва мақоми он, хусусиятҳои фонетикӣ, луғавӣ, морфологӣ, синтаксисии фанни забони адабии ҳозираи тоҷикро фаро мегирад.

Мақсад ва вазифаи модули

Мақсади омӯзиши модули «Масъалаҳои муҳими забоншиносии тоҷик» ба мутахассисони соҳаи забон ва адабиёти тоҷик оиди сарфу наҳв (грамматика) донишҳои мукаммалӣ ба талаботи андозаи ҷаҳон мутобиқро дода ва ба онҳо ҳарчониба чуқур омӯзонидани соҳаи фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, калимасозӣ ва синтаксисро дар назар дорад.

Вазифаи фанни «Масъалаҳои муҳими забоншиносии тоҷик» аз инҳо иборат: оиди грамматикаи забони тоҷикӣ; хусусиятҳои луғавӣ, таркиби луғавӣ, фонетика, фонди забон, фразеология, луғатнависӣ; ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ ҷудо шудани калимаҳо ва сохти калимаҳои забони тоҷикӣ – содда, сохта, мураккаб ва таркибӣ; вазифаи онҳо дар ҷумла; масъалаи ибора, ҳелҳои ибора ва сохту созмони онҳо; ҷумлаҳои содда ва навъҳои онҳо, сараъзо ва аъзои пайрави ҷумла, аъзоҳои иловагии ҷумла; ҷумлаҳои мураккаб ва навъҳои онҳо; ҷумлаҳои иловагӣ ва нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда маълумоти муфассал додан.

Талаботи асосӣ аз рӯи модули таълимӣ

Дар заминаи баррасии забони модарӣ ва таъсиррасонӣ ба ҳиссиёти шунавандагон ба ташаккули шахсияти баркамоли нақӯахлоқи фасеҳбаёнӣ соҳибсалиқа кўмак расонидан; дар бораи хусусиятҳои ҳоси забони тоҷикӣ, мақсад ва моҳияти он ва таркиби луғавӣ, аломатҳои фонетикӣ, лексикӣ морфологӣ ва синтаксисии забони адабии тоҷик *ба тасаввуроти муайян соҳиб бошанд*;

- оиди қонуниятҳои дохилӣ ва инкишоф, омилҳои ташаккули он, дарачаи тадқиқи забон ва инкишофи сифатии миқдории он *маълумоти назарӣ дошта бошанд*;

- донишҳои назарии оиди фанни мазкур ҳосилкардари, дар осори бадеӣ дар асоси матнҳои мухталиф таҳлил кардан ва онро *дар амал тадбиқ карда тавонанд*;

- дар бораи равобиту пайвандҳои забони тоҷикӣ бо забонҳои халқҳои дигар дар ҷараёни таълими фан истифода намудан; бо тадқиқоти илмии фанни

мазкури мавриди назар комилан ошноӣ доштан ва дар фаъолияти касбӣ аз онҳо самаранок истифода намуда *малака ҳосил намоянд*;

- дар таҳлили матн аз чихати забон ва услуб маълумоти кофӣ ҳосил намуда дар амалиёти ҳаррӯза ба *таҷрибаи кофӣ соҳиб шудан*.

Алоқаи байни якдигарии модул бо модулҳои дигари таълимӣ ва пайдарҳамии онҳо

Ҳангоми гузаштани фанни «Масъалаҳои муҳими забоншиносии тоҷик» алоқаи он бо фанҳои дигар ба эътибор гирифта мешавад ва пайдарҳамии мавзӯҳо барои аз худ намудани ин фан ёрӣ мерасонад. Масалан, ҳангоми гузаштани морфология (ҳиссаҳои нутқ) ба кадом вазифаи синтаксисӣ омадани он муайян карда мешавад. Дар ин ҷо алоқаи морфология бо синтаксис дар назар дошта мешавад. Ба ғайр аз ин фанни забони адабии ҳозираи тоҷик бо фанҳои дигар: логика, таърих, география, биология ва дигар фанҳо алоқаи узвӣ дорад. Бинобарин лозим аст, ки ҳангоми гузаштани ин ё он мавзӯ робитаи фанҳо бо забони тоҷикӣ муайян карда мешавад.

Тақсимотимашғулоти оиди мавзӯ ва соати фанни

«Масъалаҳои муҳими забоншиносии тоҷик»

№	Мавзӯҳои модул	Соати сарбории хониши шунаванда				
		Ҷамъ	Сарбории хониши аудитория			Таълими Мустақил
			Ҷамъ	Аз ҷумла		
		Назарӣ		Амалий		
1.	Таърихи забоншиносии тоҷик мақсад ва вазифаи он.	8	8	2	6	-
2.	Афкори забоншиносӣ дар осори фалсафӣ	8	8	2	6	-
Ҷамъ:		16	16	4	12	-

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

Мавзӯи 1: ТАЪРИХИ ЗАБОНШИНОСИИ ТОЧИК МАҚСАД ВА ВАЗИФАИ ОН(2 соат).

Мақсади забоншиносии тоҷик ва вазифаҳои он. Таърихи бой доштани забоншиносии тоҷик. Ба давраҳо тақсим намудани таърихи забоншиносӣ. Нақши забоншиносии араб дар ташаккули таълимоти луғавию грамматикӣ тоҷик. Фарҳангшиносии тоҷикро фарс ва мавқеи он дар пешрафти забоншиносӣ

Адабиёт

1. А.Воҳидов. Забоншиносии тоҷик дар асарҳои X-XVI.
2. А.Воҳидов. Материалҳо аз таърихи забоншиносии тоҷик.
3. Муҳаммадхусайн Бурҳон. «Бурҳони Қотей» ҷилди 1, Душанбе 1993
4. Муҳаммад Ғиёсиддин. «Ғиёс-ул-луғот» Душанбе 1987, 1988.

Мавзӯи 2:Афкори забоншиносӣ дар осори фалсафӣ(2 соат)

Ақидаҳои забоншиносии Ибни Сино. Ақидаҳои забоншиносии Носири Хусрав ва Насируддуни Тусӣ. Ақидаҳои забоншиносии Қайси Розӣ ва дигарон. Таснифоти воҳидҳои луғавӣ аз тарафи Қайси Розӣ

Адабиёт:

1. Шамси Қайси Розӣ. «Ал-мўъҷам», - Душанбе, 1991.
2. Шарифов Х. Каломӣ бадеъ. – Душанбе, 1991.
3. Энциклопедияи тоҷик. – Душанбе, 1983, ҷ. 3.
4. Забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1985, ҷ. 1.

МАЗМУНИ МАШҒУЛОТҲОИ АМАЛӢ

МАВЗӢИ 1: МАШҒУЛИЯТҲОИ АМАЛИИ ЗАБОНОМУӢӢИ(2 соат)

Адабиёт:

1. Масъалаи назарии забон дар китоби дарсӣ бояд бебаҳс бошад // Устод Айнӣ ва асолати забони тоҷикӣ. -- Душанбе, 2016. -- С.5-12.
2. Воситаҳои грамматикӣ алоқаи ҷумлаи пайрави хилоф дар забони тоҷикӣ // Устод Айнӣ ва асолати забони тоҷикӣ. -- Душанбе, 2016. -- С.12-25.

3. Таҳаввулоти грамматикӣ дар ҷумлабандӣ // Масъалаҳои мубрами забони васоити ахбори омма. – Душанбе, 2017. – С.5-12.
4. Позукадоии устод Айнӣ // Маводи конференсияи илмию амалии “Устод Садриддин Айнӣ ва асолати забони тоҷикӣ”. – Душанбе, 2018. - С. 3- 8
5. Боз як ғалати вергул дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ // Забон – ҳастии миллат. – Душанбе, 2018. – С. 40-50.

МАВЗҶИ 2: ТАҲЛИЛИ ЛЕКСИКИИ КАЛИМАҲО.(2 соат)

Адабиёт:

- 1.Малик Кабиров, Амон Воҳидов. Забони адабии ҳозираи тоҷик. қисми 1. Самарқанд,2010.
- 2.Воҳидов А. Аз таърихи луғатшависии тоҷику форс. – Самарқанд, 1980.
- 3.Воҳидов А. Навъҳои фарҳанг. - Самарқанд, 2000.
- 4.Воҳидов А. Фарҳангшиносии тоҷику форс. – Самарқанд, 2006.
- 5.Грамматикаи забони адабииҳозираи тоҷик, қисми 2. - Душанбе, Дониш, 1985
- 6.Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик қисми 3. - Душанбе, Дониш, 1989

МАВЗҶИ 3: МУРОДИФОТИ ЛУҒАВӢ ВА ВАЗИФАҲОИ УСЛУБИИ ОН (4 соат)

Адабиёт:

1. Масъалаи назарии забон дар китоби дарсӣ бояд бебаҳс бошад // Устод Айнӣ ва асолати забони тоҷикӣ. -- Душанбе, 2016. -- С.5-12.
2. Воситаҳои грамматикии алоқаи ҷумлаи пайрави хилоф дар забони тоҷикӣ // Устод Айнӣ ва асолати забони тоҷикӣ. -- Душанбе, 2016. -- С.12-25.
3. Таҳаввулоти грамматикӣ дар ҷумлабандӣ // Масъалаҳои мубрами забони васоити ахбори омма. – Душанбе, 2017. – С.5-12.
4. Позукадоии устод Айнӣ // Маводи конференсияи илмию амалии “Устод Садриддин Айнӣ ва асолати забони тоҷикӣ”. – Душанбе, 2018. - С. 3- 8
5. Боз як ғалати вергул дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ // Забон – ҳастии миллат. – Душанбе, 2018. – С. 40-50.

МАВЗҶИ 4: ТАҲЛИЛИ МАТНҲО (2 соат)

Адабиёт:

1. Сухан аз бахридигаронгӯянд. – Душанбе: Интерньюс, 2001. – 184 с.
2. Масъалаҳои баҳсноки наҳви забони тоҷикӣ. – Душанбе: Деваштич, 2003. – 132 с
3. Хусусияти услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф, 1992. – 128 с.
4. Сухандонон сухан санчида гӯянд. – Душанбе: Обтима, -- 184 с.
5. Меъёри забони адабӣ ва забони матбуот.-- Душанбе, 2007. – 52 с.
6. Сухан гуфтию дурр суфтӣёрӯбарӯбомикрофон. – Душанбе, 2007.-- 72 с.
7. Воҳидов А. Материалҳо аз таърихи забоншиносии тоҷик. – Самарқанд, 2001
8. Воҳидов А. Фарҳангшиносии тоҷикӣ форс. – Самарқанд, 2006.
9. Ниёзмӯҳаммадов. Забоншиносии тоҷик. (Асарҳои мунтахаб) Душанбе, 1970.
10. Зеҳнӣ Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1984.
11. Зеҳнӣ Т. Чанд сухани судманд. – Душанбе, 1984.

МАВЗӮИ 5: МУВОФИҚАТИҲАБАР ВА АӢЗОӢОИ ПАЙРАВИ ЧУМЛА БО МУБТАДО (2 соат)

Адабиёт:

1. Воҳидов А. Материалҳо аз таърихи забоншиносии тоҷик. – Самарқанд, 2001
2. Воҳидов А. Фарҳангшиносии тоҷикӣ форс. – Самарқанд, 2006.
3. Ниёзмӯҳаммадов. Забоншиносии тоҷик. (Асарҳои мунтахаб) Душанбе, 1970.
4. Зеҳнӣ Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1984.
5. Зеҳнӣ Т. Чанд сухани судманд. – Душанбе, 1984.
6. Мӯҳаммад Ӣиёсиддин «Ӣиёс-ул-луғот» – Душанбе, 1987.
7. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. Ӣилди 2, Забоншиносӣ. – Душанбе, 1982
8. Маърупов А. Олимони рус дар таҷқиқи грамматикаи тоҷик.– Самарқанд, 1996

ШАКЛӢОИ ТАӢЛИМ

Дар таълими модули мазкур аз шаклҳои зерин истифода бурда мешавад:

- маърузаҳо, машғулоти амалӣ (дарк кардани маълумотҳо ва технологияҳо, ривҷдиҳии завқи ақлӣ, мустаҳкамкунии донишҳои назарӣ);
- сӯҳбатҳои мизи мудаввар (афзудани қобилият, шунавоӣ, дарк кардан ва хулосаҳои мантиқӣ баровардан);

- баҳс ва мунозираҳо(ривочдиҳии қобилияти шунавой ва дарёфти роҳи ҳалли муаммоҳо).

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

Адабиёти сиёсӣ:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: “Маънавият”. –Т.: 2008.-176 б.

2. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. Т.: “Ўзбекистон”. –Т.: 2011. -440 б.

3. Каримов И.А. Она юртимиз бахти иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. –Т.: “Ўзбекистон”, 2015. – 302 б.

4. Мирзиёев Ш.М. “Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимидаги киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи. – Т.: “Ўзбекистон”, 2016. – 56 б.

5. Мирзиёев Ш.М. “Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлиги гарови” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 48 б.

6. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. – Т.: “Ўзбекистон”. – 2017.– 102 б.

7. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.

8. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 591 б.

Ҳуҷжатҳои меъёрӣ - норматив-ҳуқуқӣ

9. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2018.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сон Фармони.

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 5 июлдаги “Ёшларга оид давлат сиёсати самарадорлигини ошириш ва Ўзбекистон ёшлар иттифоқи фаолиятини қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги 5106-сон Фармони.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муасасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари

тўғрисида” ги 4732-сон Фармони.

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари рахбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ- 5789-сонли Фармони.

14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 11 июлдаги “Олий ва ўрта махсус таълим соҳасида бошқарувни ислоҳ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5763-сонли Фармони.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 11 июлдаги “ Олий ва ўрта махсус таълим тизимида бошқарувнинг янги тамойилларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4391-сонли Қарори.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 2 февралдаги “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг қоидаларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2752-сонли Қарори.

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли Қарори.

18. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 26 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 278-сонли Қарори.

19. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 3 декабрдаги “Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларининг бошқарув кадрлари захирасини мақсадли ўқитишни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 351-сонли Қарори.

Адабиёти махсус:

20. Воҳидов А. ва дигарон. Забоншиносии тоҷик дар асрҳои Х-ХҶ. Самарқанд, 2007.

21. Воҳидов А. Аз таърихи луғатнависии тоҷику форс. Самарқанд. 1980.

22. Воҳидов А. Материалҳо аз таърихи забоншиносии тоҷик. –Самарқанд, 2001

23. Воҳидов А. Фарҳангшиносии тоҷику форс. –Самарқанд, 2006.

24. Ниёзмұхаммадов. Забоншиносии тоҷик. (Асарҳои мунтахаб) Душанбе, 1970.

25. Зеҳнӣ Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1984.

26. Зеҳнӣ Т. Чанд сухани судманд. – Душанбе, 1984.

26. Мұхаммад Ғиёсиддин «Ғиёс-ул-луғот» – Душанбе, 1987.

27. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. Ҷилди 2, Забоншиносӣ. – Душанбе, 1982

28. Маърупов А. Олимони рус дар тадқиқи грамматикаи тоҷик.– Самарқанд, 1996

29. Ҷӯраев Ғ. Олими пуркор ва мураббии ғамхор. – Душанбе, 1992.

Дар чараёни таълими фанни мазкур истифодаи воситаҳои ахбори замонавӣ ва технологияи нави педагогӣ тақозо карда мешавад. Таълими фанни мазкур тавассути усулҳои анъанавии тадрис ва таҷрибаҳои нави дар соҳаи таълим мавҷуда, аз қабилӣ саволу ҷавоб бо усули тест, муқоиса намудани асарҳо ва ё симоҳои ҷудоғона бо асарҳо ва ё нақшҳои ба донишҷӯён аз адабиёти тоҷик ва ё ўзбек шинос; ёдрас намудани лаҳзаҳо аз филмҳо, намоишномаҳо, истифодаи воситаҳои техникӣ, аз қабилӣ видео ва аудиотехника, видеопроекторҳо, таҷҳизоти аудио ва видео, компютер ва мултимедияҳо, ба воситаи методҳои наву ноанъанавӣ, усулҳои интерфаъл ва ғайраҳо амалӣ мегардад.

Дар баробари ҳамин ҳини таълими фанни мазкур аз технологияи нави педагогӣ, васоити ахборӣ- коммуникатсионӣ, сайтҳои интернет, блогҳои интернетӣ истифода бурдан дар назар дошта мешавад.

- ҳангоми таълими ин фан дар соатҳои маърузавӣ истифодаи компютерҳои замонавӣ, технологияҳои нави презентатсионӣ ва демонстратсионӣ - электронӣ- дидактикӣ истифода мегардад.

- дар чараёни таълими фанни мазкур аз методҳои интерфаъл; аз қабилӣ ҳучуми ақлӣ, тафаккури гурӯҳӣ, пинборд, конференсия, мулоқот, мунозара, баҳсҳои гурӯҳӣ, муҳокима тавассути материалҳои иллюстратсионӣ ва демонстратсионӣ истифода бурдан мувофиқи мақсад аст.

- ҳангоми таълими фанни мазкур ва гузаронидани машғулоти семинарӣ дар байни талабагон ташкил кардани мусоҳибаҳо, коллоквиум, мусобиқа, баҳсу мунозираҳо дар назар дошта мешавад.

Дар баробари ҳамин ҳини таълими фанни мазкур аз технологияи нави педагогӣ, васоити ахборӣ- коммуникатсионӣ, сайтҳои интернет, блогҳои интернетӣ истифода бурдан дар назар дошта мешавад.

- ҳангоми таълими ин фан дар соатҳои маърузавӣ истифодаи компютерҳои замонавӣ, технологияҳои нави презентатсионӣ ва демонстратсионӣ - электронӣ- дидактикӣ истифода мегардад.

- дар чараёни таълими фанни мазкур аз методҳои интерфаъл; аз қабилӣ ҳучуми ақлӣ, тафаккури гурӯҳӣ, пинборд, конференсия, мулоқот, мунозара, баҳсҳои гурӯҳӣ, муҳокима тавассути материалҳои иллюстратсионӣ ва демонстратсионӣ истифода бурдан мувофиқи мақсад аст.

- ҳангоми таълими фанни мазкур ва гузаронидани машғулоти семинарӣ дар байни талабагон ташкил кардани мусоҳибаҳо, коллоквиум, мусобиқа, баҳсу мунозираҳо дар назар дошта мешавад.

Дар баробари ҳамин ҳини таълими фанни мазкур аз технологияи нави педагогӣ, васоити ахборӣ- коммуникатсионӣ, сайтҳои интернет, блогҳои интернетӣ истифода бурдан дар назар дошта мешавад.

- ҳангоми таълими ин фан дар соатҳои маърузавӣ истифодаи компютерҳои замонавӣ, технологияҳои нави презентатсионӣ ва демонстратсионӣ - электронӣ- дидактикӣ истифода мегардад.

- дар чараёни таълими фанни мазкур аз методҳои интерфаъл; аз қабилӣ ҳучуми ақлӣ, тафаккури гурӯҳӣ, пинборд, конференсия, мулоқот, мунозара,

баҳсҳои гурӯҳӣ, муҳокима тавассути материалҳои иллюстратсионӣ ва демонстратсионӣ истифода бурдан мувофиқи мақсад аст.

-ҳангоми таълими фанни мазкур ва гузаронидани машғулоти семинарӣ дар байни талабагон ташкил кардани мусоҳибаҳо, коллоквиум, мусобиқа, баҳсу мунозираҳо дар назар дошта мешавад.

III. МАВОДИ НАЗАРӢ

МАВЗӢИ 1: ТАЪРИХИ ЗАБОНШИНОСИИ ТОЧИК МАҚСАД ВА ВАЗИФАИ ОН.

Нақшаи машғулот:

1. Мақсади забоншиносии тоҷик ва вазифаҳои он.
2. Таърихи бой доштани забоншиносии тоҷик.
3. Ба давраҳо тақсим намудани таърихи забоншиносӣ.
4. Нақши забоншиносии араб дар ташаккули таълимоти луғавию грамматикӣ тоҷик
5. Фарҳангшиносии тоҷику форс ва мавқеи он дар пешрафти забоншиносӣ

Вожаҳои таърихӣ: забоншиносӣ, забоншиносии тоҷик, забоншиносии араб, давраҳои таърихӣ забоншиносӣ, таълимоти луғавӣ, таълимоти грамматикӣ

Забони адабии тоҷик (Дарии форсӣ) мисли адабиёти ҷаҳоншумули он таърихи бою ғани дорад. Аз он рӯзе, ки забони адабии тоҷик шакли хаттӣ-китобӣ гирифт, таҳлилу тадқиқи он ҳам шурӯъ шудааст.

Устодони суҳан ва шоиру нависандагони мо суҳанофариро беҳтарин мӯъҷизаи инсонӣ ҳисобидаанд ва оиди муқтадирию барҷомонии он суҳанҳои пандомез ва ашъори волои худро гуфтаанд: Фирдавсии бузург оиди фазилатҳои суҳан ва суҳанварӣ, одоби суҳанронӣ шоҳбайтҳои гаронбаҳо офаридааст, ки он имрӯз ҳам қимату аризиши худро гум накардааст:

*Суҳан монад андар ҷаҳон ёдгор,
Суҳан беҳтарин аз гавҳари шоҳвор.*

*Суҳан лангару бодбонаш хирад,
Ба дарё хирадманд чун бугзарад.*

Дар таърихи ҳар як халқу миллат навиштаҷот аҳамияти ғавқулудда дорад ва мо имрӯз дар асоси хуччатҳои таърихӣ адабӣ гузаштаи худро меомӯзем. Дар таърихи инсоният хат мӯъҷизаи ақли расои инсонҳо мебошад ва оиди гуфтани

навиштан Масъуди Саъди Салмон чунин мисраъҳо офаридааст:

*Набиштан зи гуфтан муҳимтар шинос,
Ба гоҳи набиштан ба ҷо ор хуш:
Ба гуфтан туро гар хатое фитад,
Зи зарбаи фузунат моланд гӯш,
В-агар дар набиштан хатое кунӣ,
Сарат чун қалам дур монад зи дӯш.*

Абӯмансури Ал-Муаммарӣ «Шоҳнома»-и насриро эҷод мекунад (957-958), ки имрӯз танҳо муқаддимаи он то мо расидааст ва яке аз беҳтарин намунаи насри тоҷик мебошад. Дар қисми авали ин муқаддима оиди суҳан чунин сатр оварда мешавад:

*«Дар ин нома, ки то
ҷаҳон бувад мардум гирди
дониш гаштаанд ва
суханро бузург дошта ва
накӯтарин ёдгорӣ суҳан
донистаанд»*

Дурдонаҳои наср. ҷ.1, Душанбе, 1987. – сах. 22-23.

Таърихи забоншиносии тоҷик ниҳоят бой ва ғанӣ буда, он асарҳои алоҳидаи тадқиқотҳои олимони гузашта ва имрӯзаро дарбар мегирад. То солҳои охир дар забоншиносии тоҷик (на танҳо дар забоншиносии тоҷик) ақидаи барғалате ҳукумрон буд, ки гӯё омӯхтани забони адабии тоҷик ҳамчун фанни алоҳида танҳо баъди Инқилоби Октябр шурӯъ шудааст. Вале тадқиқотҳое, ки то мо омада расидааст, ин ақидаро тамоман рад мекунад.

Забоншиносии тоҷик аз давраҳои хеле қадим сар шудааст. Аввалин асари алоҳидае, ки ба тадқиқи фонетикаи забони тоҷикӣ бахшида шудааст, «Махорич-ул-хуруф»-и Ибни Сино (980-1037) мебошад. Дар давраҳои минбаъда бошад ҳамчун як соҳаи махсуси забоншиносӣ-фарҳангшиносӣ инкишоф ёфтааст.

Ба фикрам, дар рӯи дунё кам миллатҳое мавҷуданд, ки мисли тоҷикон-форсҳо ба фарҳангшиносӣ (лексикография) ба дараҷаи кофӣ эътибори хосса дода бошанд.

Аз феҳрасти тартибдодаи олимони ғарб, эрон, тоҷик то Инқилоби Октябр ба забони тоҷикӣ (форсӣ) зиёда аз 200 фарҳангҳои тафсирии гуногунҳаҷм тадвин шудаанд, ки дар онҳо баробари шарҳи калимаю ибораҳо ба сохт, тағйироти шаклӣ ва маъноии калимаҳо эътибори махсус дода шудааст. Барои тасдиқи фикрамон аз «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсиддин (соли таълифаш 1827) як мисол меорем:

Берӯзгор ба маънои шахсе, ки шуғле ва касбе надошта бошад, Солики Яздӣ гӯяд, байт:

*Дили овораам бас беқарор аст,
Ба ҳинди зулфи ӯ берӯзгор аст.*

Бидон, ки лафзи «но» барои нафӣ (инкор) ба муштакот ва сифот дохил мегардад, чунончи: ноболиғ ва номасмӯъ; ва лафзи «бе» бар асмои ғайри сифат меояд; чунончи: берӯзгор ва беҳунар. Аммо дар баъзе ҷо баракси ин низ омада, чунончи: тӯвон (тавон), ки исми ғайри муштак аст, бар ӯ лафзи «но» дохил карда нотувон (нотавон) мегӯянд. («Ғиёс-ул-луғот» ҷ. 1, таҳияи Амон Нуров, Душанбе-1987, саҳ. 152-153).

Ҳар яки ин фарҳангномаҳо баробари дарбаргирии лексикаи забони тоҷикӣ-форсӣ ба маънидод намудани қоидаҳои грамматикӣ низ эътибори махсус додаанд. Ин фарҳангҳо аз ҳамдигар фарқи муайян дорад ва бо мақсади аниқ таҳия шудаанд.

Масалан, дар «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ (нимаи дуюми асри XI) бештар калимаю ибораҳои шарҳ дода шудаанд, ки имрӯз аксарияти онҳо ба гурӯҳи

калимаҳои архаистӣ мансубанд.

Сарчашма ва манбаи асосии ин Фан луғатҳо ва тадқиқотҳои алоҳида олимони тоҷики пешина, олимони имрӯзаи тоҷик, рус ва ғайра мебошад. Мо дар ин курс оиди ҳар як фарҳанг маълумоти махсуси лексикографӣ надода, балки ба чихати он эътибор медиҳем, ки муаллифи ин ё он фарҳанг хангоми тадвини луғат ба кадом чихатҳои масъалаҳои лексикӣ-грамматикии забонамон эътибори махсус додаст.

(Албатта, шарҳи муфассали калимаю ибораҳо, ки як соҳаи махсуси забоншиносӣ-лексикография аст, аз назари мо дурнахоҳад монд).

Курси «таърихи забоншиносии тоҷик»-ро шартан ба ду давра (ба ду қисм) тақсим намудан ба мақсад мувофиқ аст.

1. Ақида ва тадқиқотҳои олимони тоҷик дар давраи пешина.
2. Тадқиқот, асарҳои алоҳида монографӣ (китобҳои дарсӣ)-и олимони тоҷик, рус ва ғайра. (Дар ин ҷо мақолаҳои алоҳида, ки дар забоншиносии тоҷик аҳамияти махсус доранд, низ дохил мешаванд).

Нақши забоншиносии араб дар ташаккули таълимоти луғавию грамматикии тоҷик

Дар ҳамаи сарчашмаҳои илмӣ таъкид мешавад, ки арабҳо пас аз пирӯзиашон дар сарзаминҳои ишғолкардаашон таъсири худро дар ҳамаи ҷабҳаҳои ҳайати илмӣ ва фарҳангии халқҳои дорои маданияти баланди Осиё, Африқо ва Аврупо аз зудӣ расонидаанд. Дар ин давра баъзе ин халқҳо дар ҳоли тарҳрезӣ, қисме дар роҳи такмили илму фарҳанги худ буданд ва ба ҳаёти илмию фарҳангии Юнони бостону ҳинди қадим ошноӣ низ доштанд. Аз ҷумла, мардуми форсу тоҷик ҳам, аз як тараф, дар инкишофу пешрафти илми филологияи араб саҳмгузор бошанд, аз тарафи дигар, дар зинаи минбаъдаи шаклгирии забоншиносии форсу тоҷик аз системаи грамматикии араб баҳри зиёде бардоштаанд.

Забоншиносии тоҷик, ки то истилои арабҳо ҳоло шакли комил нагирифта буд ва дар замони ҳукмронии хилофати араб боз аз асли худ дур шуд, хоҳу нохоҳ пас аз ташкили давлати Сомониён низ зери таъсири афкори забоншиносии араб

монд. Яке аз иллатҳо ин буд, ки ба тадқиқу омӯзиши сохти грамматикаи забони тоҷикӣ, бунёди илми забоншиносии тоҷик ҳамон донимандоне даст заданд, ки ё дар давраи таҳаввули забоншиносии араб ба тадқиқи масъалаҳои забоншиносии араб машғул буданд ва ё аз мактабҳои забоншиносии араб таълим гирифта буданд. Аз ин рӯ, донишмандони забоншиносии форсу тоҷик, ҳарчанд ки сохти грамматикаи забони худро тадқиқ карда бошанд ҳам, дар шарҳи бисёр ҳодисаҳои забонӣ асосҳои грамматикаи забони арабиро ворид сохтанд. Ҳамин аст, ки системаи грамматикаи араб ва системаи грамматикаи давраи классикии форсу тоҷик бисёр хусусияту аломатҳои муштарак доранд ва татбиқи аксар қонунҳои сарфию наҳвии забони арабӣ дар забони тоҷикӣ осон аст.

Таъсиру нақши системаи грамматикаи арабиро дар ҳама қисмату бахшҳои забоншиносии тоҷик дида метавонем. Масалан, дар тадқиқи воҳиди хурдтарини забон овоз, ки марбути бахши фонетика аст, аз системаи грамматикаи араб истифода кардаанд. Дар таърихи илми забоншиносии араб аввалин донишманде, ки ба тадқиқи масъалаҳои фонетика даст задаст, **Халил ибни Аҳмад ал Басрӣ ал Фароҳидӣ** буд. Ӯ чун бунёдгузори лексикографияи араб принципҳои илмии таснифоти овозҳо ва тағйири решаи калимаҳоро асос гузоштааст. **Халил ибни Аҳмад** ҳамсадоҳоро дар забони арабӣ мувофиқи ҷои тавлидашон ба 8 гурӯҳ ҷудо менамояд:

Дар таснифи ҳамсадоҳо Абӯалӣ Сино асосан ба системаи фонетикаи **Халил ибн Аҳмад** таъкид карда, онро эҷодкорона тақмил дода, ҳамсадоҳоро аз 9 ҷиҳат тасниф кардааст. Воқеан, таснифоти Абӯалӣ Сино дар боби ҳамсадоҳо нисбатан саҳеҳтару дақиқтар аст, зеро ӯ донандаи беҳамтои анатомия ва физиологияи одам буд ва баъзи артикулятсияи овозҳои нутқро хеле хуб медонист. Аз ин ҷост, ки системаи фонетикаи Абӯалӣ Сино имрӯз ҳам арзишашро гум накардааст.

Дар таълифоти фонетикаи Абӯалӣ Сино, Носири Хусрав, Насируддини Тӯсӣ як даста истилоҳоти марбути бахши фонетикаро аз забони арабӣ иқтибос кардаанд. Чуночӣ, алиф, ҳуруф, ибдол, маҳраҷ, сомит, мусавват, ҳаракот, мунфатиха, ғунна, мунҳариф, мадд, имола, тафҳим...

Дар шарҳи ҳодисаҳои морфологияи забони тоҷикӣ Абӯалӣ Сино ва

донишмандони дигари гузаштамон аз системаи грамматикаи **Халил ибни Аҳмад ва Сибавайх** истифода кардаанд, аммо Абӯалӣ Сино кӯшиш кардааст, ки истилоҳоти тоҷикиро рӯи кор оварда, аз нуқтаи назари асолати забони тоҷикӣ шарҳи морфологии калимаҳоро биёрад. Чунончи, ӯ ҳиссаҳои нутқро ба се: **ном, феъл ва ҳарф** чудо карда, тафовути онҳоро аз рӯи маъно ва нақши наҳвиашон нишон додаст.

Ба ҳамин тариқ, таъсири системаи грамматикаи араб на фақат дар назария ва системаи умумии тадқиқу фаҳмиши моҳияту қонунҳои сарфи забони тоҷикӣ мушоҳида мешавад, ҳамчунин ин таъсир дар қорбасти истилоҳоти бахши сарф ҳам назаррас аст. Масалан, истилоҳоту таркиботи зерин, ки дар таълифоти забоншиносии Халил ибни Аҳмад, Сибавайх, **Замашарӣ** ва дигарон истифода шудаанд, дар осори илмии забоншиносии Абӯалӣ Сино, Носири Хусрав, Насруддини Тӯсӣ, Маҳмуди Омулӣ, Шамси қайси Розӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ, Хоҷа Хасани Нисорӣ ва дигарон истифода шудаанд: исм, исми ҷинс, сифат, исми фоил, исми мафъул, фоил, афъол, масдар, муштак, накира, рабт, адот, тасриф, нидо, ташбеҳ, сиға, музаккар, муаннас, муҳаффаф, фатҳа, касра, замма, суқун, васл, насб, танвин, замир, қайд, музоф, музофунилайҳи, муфрад, мозӣ, ҳол, мустақбал, баъид, музореъ, феъли лозим, феъли мутааддӣ, ҳарфи ишора ва ғайра.

Дар илми забоншиносии классикии форсу тоҷик бахши наҳвро ҳамчун илм дар бораи маърифати калом доништаанд, ки ин ба фаҳмиши моҳияти ин фан дар забоншиносии араб мувофиқ меояд. Асоси таълимоти синтаксиси забони арабиро эъроф ташкил медиҳад, ки ин аз махсусиятҳои сохти наҳвиёти араб буда, ин нуктаро донишмандони гузаштаи форсу тоҷик таъкид кардаанд.

Дар сохти наҳвиёти забони тоҷикӣ нақши эъробро пешоянду пасояндҳо адо менамоянд. Аз ин ҷост, ки дар осори илмии донишмандони асримиёнагии мо ба саҳми пешоянду пасояндҳо дар ташкили ҷумла бештар эътибор дода шудааст.

Дар таснифи навъҳои ҷумла, сараъзою аъзоҳои пайрав, тарзу воситаҳои алоқаи наҳвии онҳо асосан ба ҳамон системаи грамматикаи араб таъкид карда шудааст, аммо махсусиятҳои наҳвии забони тоҷикӣ низ нишон дода мешаванд.

Масалан, дар наҳви забони арабӣ чунин навъҳои алоқа **мувофиқат, вобастагӣ ва ҳамроҳӣ чудо карда** мешавад. Дар сохти наҳвиёти забони тоҷикӣ илова бар ин воситаҳо боз як навъи алоқаи асосӣ – алоқаи тобеи изофӣ, махсуб мешавад ва дар ҳамаи осори илмии забоншиносии гузаштаи тоҷик ба ин навъи алоқа эътибори махсус дода шудааст, ки ин аз махсусиятҳои сохти наҳвиёти забони тоҷикӣ аст.

Донишмандони забоншиносии асримиёнаи тоҷик дар баробари шарҳу эзоҳи махсусиятҳои сохти наҳвии забони тоҷикӣ ҳамзамон аз назарияи илмии наҳви арабӣ истифода карда, як теъдод истилоҳоти марбути ин фанро низ иқтибос кардаанд: чумла, калом, қавл, мубтадо, хабар, феъл, фоил, мафъул, ҳол, истиқбол, истисно, тобеъ, авомил, адот, атф, рабт, робита, исбот, шарт, иллат, қасам ва ғайра.

Фарҳангшиносии тоҷику форс ва мавқеи он дар пешрафти забоншиносӣ

Бояд гуфт, ки илми луғат ва луғатшиносии дар таърихи фарҳанги форсу тоҷик анъанавӣ хеле қадим дошта бошад ҳам, он аз таъсири нақши илми луғату фарҳангшиносии араб ҳолӣ нест. Дар илми лексикологияи араб калима аз ҷиҳатҳои гуногун сохту таркиб, семантика, пайдоиш, доираи истеъмоли омӯхта мешуд. Масалан, калимаҳои серистеъмолиро бо истилоҳи «муштамал» ва камистеъмолиро бо истилоҳи «муҳмал» ифода карда, лексикаи серистеъмолиро ба вожаҳои «фасеҳ» ва «қабеҳ» чудо кардаанд ва калимаҳои, ки аз рӯи таркиби овозӣ малеҳ нестанд «тануфур» гуфтаанд.

Дар осори илмии забоншиносии гузаштаи мо ва илми бадеъ донишмандони асримиёнаи тоҷик ин истилоҳотро ба ҳамин маъно зиёд ба қор бурдаанд.

Калимаҳо аз назари ҳам лексикологҳои асримиёнаи араб ва ҳам форсу тоҷик дорои маънои ҳақиқӣ (арабӣ-ҳақиқа) ва маънои кӯчида (маҷозӣ) мешаванд. Дар ифодаи маънои маҷозии калима дар байни забони арабӣ ва тоҷикӣ умумияти зиёде ҳаст, ки он аз таҳқиқоти донишмандони бахши луғати ин ду забон пайдост.

Ин хусусияти калима қариб дар тамоми осори илмии донишмандони илмҳои адабии форсу тоҷик ба чашм мерасад. Дар бахши илми луғат (лексикология) низ мо як даста истилоҳҳои марбути ин бахшро мебинем, ки дар таълифоти донишмандони араб ва форсу тоҷик ба ҳамон як маъноӣ вазифа истифода шудаанд: мустаъмал, муҳмал, фасеҳ, қабех, малех, қиёс, танофур, наводир, муарраб, муштарак, маҷоз, тазод, мутааддад, алфоз, лафз, мутародифа, муфрад, кулл, чузъ, қариб, баъид ва ғайра. Албатта, иддае аз ин истилоҳот аз дастури рисолаҳои донишмандони араб оид ба лексикология иқтибос шудаанд.

Таҷрибаи луғатнигорӣ дар илми филологияи араб аз луғатнигорӣ дар илми филологияи форсу тоҷик то андозае фарқ дорад. Лексикографияи араб ҳамзамон бо системаи грамматикӣ араб пайдо шуда инкишоф ёфтааст. Луғатнигорӣ дар мардуми форсу тоҷик анъанавӣ қадим дошта бошад ҳам, ҳамчунон ки муҳаққиқи таърихи фарҳангнигорӣ С.Баевский мегӯяд: «На развитие персидской лексикографии особенно на раннем этапе её становления оказало влияние арабская лексикография» дар он таъсири нуфузи таҷрибаи луғатнигории араб зиёд аст. Воқеан, агар мо ду луғати то давраи ислом таълифшуда: «Фарҳанги оим – евак» ва «Фарҳанги паҳлавик»-ро, ки муҳаққиқон ба асрҳои VI-VII нисбат медиҳанд, ва «Фарҳанги оим-евак»-ро «Нахустин намуна аз таърихи дастурнависӣ дар суннати аҳди сосонӣ» медонанд, ба назар нагирем, аввалин луғати тафсирии то замони мо омада расида ба даврае рост меояд, ки дар илми лексикографияи араб таҷрибаи кофӣ пайдо шуда, чандин луғатҳо таълиф гардида буданд. Нахустин луғати арабӣ бо номи «Китоб-ал айн» аз тарафи **Халил ибни Аҳмади Басрӣ** мураттиб гардидааст² Муаллиф калимаҳоро аз рӯи меъёри фонетикӣ, яъне тавлиди овозҳо оварда, фонемаи «ъ»-ро ҳамчун ҳамсадои чуқури ҳалқӣ доништа, луғати худро ҳам аз ҳамин ҳарф шурӯъ кардааст. Ин усули асосгузоштаи Халил ибни Аҳмад дар илми лексикографияи араб қариб 300 сол идома ёфтааст. Танҳо дар охири асри X дар лексикографияи араб усули нави луғатнигорӣ рӯи кор меояд. Мувофиқи ин усул калимаҳо дар луғатномаҳо аз рӯи тартиби алифбо оварда мешаванд.

2. «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ, ки соли 1065 таълиф гардида, нахустин

луғати то замони мо расида махсуб мешавад, аз рӯи сохту таркиб, усули чобачогузори ба бобҳо, тақсимбандии вожаҳо аз он шаҳодат медиҳад, ки муаллиф аз таҷриба, мӯхтаво ва сохти луғатҳои арабӣ истифода кардааст.

Ба ҳамин тариқ, агар луғатномаҳои то давраи ислом таҳияшуда ва луғатҳои аз байн рафта – «Фарҳанги Абуҳафси Суғдӣ», «Луғати қатрон», «**Тоҷ-ал-масодир фи-л-луғати фурс**»-и Рӯдакӣ, «Наводир ал луғат»-и Фаррухиро ба назар нагирем, таърихи луғатнигории форсу тоҷикро ба ду давраи асосӣ метавон ҷудо кард: давраи аввал аз асри XI то XIV-ро дар бар мегирад, ки дар ин муддат асосан се луғати мӯътабар: «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ, «Сихоҳ ал-фурс»-и Муҳаммад ибни ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ», «Меъёри Ҷамолӣ»-и Шамси Фаҳри Исфажонӣ боқӣ мондааст. Дар ин давра луғатнигорӣ асосан дар Эрону Осиёи Марказӣ ривож ёфта буд, давраи дуввум аз асри XV шурӯъ гардида то асри XIX идома ёфтааст. Маркази луғатнигорӣ дар ин давра ҳиндустон қарор мегирад. Зеро ҳанӯз аз ибтидои асри XI дар натиҷаи забти Ҳиндустон аз тарафи Маҳмуди Ҷазнавий, ки Эрону Осиёи Марказӣ, Афғонистону Шимоли ҳиндустонро дарбар мегирифт, дар ҳиндустон забони тоҷикӣ забони расмӣ гардид ва зарурати омӯзишу азбаркунии ин забон пеш омад ва ин зарурат таълифи луғатҳои зиёди тафсириро ногузир гардонид.

Дар давраи дуюми инкишофи луғатнигорӣ луғатҳои тафсирию тарҷумавие пайдо шуданд, ки ғайр аз шарҳи калимаю таркибот ва ибораҳо маълумоти зарурии грамматикаи забони тоҷикиро фаро гирифтаанд. Ин усули луғатнигорӣ аз воқеияти забоншиносии тоҷик сар зада буд, зеро дар забони тоҷикӣ як дастури ҷомеъ, ки тамоми асосҳои грамматикаи забони тоҷикиро нишон диҳад, вучуд надошт. Масалан, дар луғати тарҷумавии «Шомил ал-луғат» (соли таълифаш 1494) очерки муфассали лексикӣ-грамматикӣ забони тоҷикӣ оварда шудааст, ки дар ин очерк системаи феъли забони тоҷикӣ ва роҳҳои ҷамъбандӣ дар исм шарҳ дода шудааст. Ин принсип минбаъд дар луғатҳои тафсирий идома ёфт. Албатта, ин усули тамоман нав набуд, зеро ҳанӯз дар яке аз қадимтарин луғатҳои тоҷикӣ (форсӣ) «Сихоҳ ал-фурс» (соли таълифаш 1327) ин таҷриба дида мешавад. Ба ҳамин тариқ, аз нимаи дуюми асри XVI сар карда, ҳам дар сохтори луғатҳо ва

ҳам фарогирии лексика пешравиҳои зиёде ба назар мерасад ва луғатҳои муътабаре таълиф мегарданд, ки барои инкишофи назария ва амалияи забоншиносии форсу тоҷик саҳми муҳим мегузоранд.

Забони тоҷикӣ (форси миёна), ки дар замони Сосониён ба сифати забони давлатӣ ва забони осори он давра қарор дошт, пас аз истилои арабҳо ин нуфузро аз даст дод ва ба муддати тӯлонӣ забони арабӣ ҳамчун забони давлатӣ доираи фаъолияти забони тоҷикиро танг сохт.

Танҳо пас аз он ки дар сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон ҳаракатҳои озодихоҳӣ ва истиқлолиятталабии мардуми маҳаллӣ ба вучуд омад ва ҳокимони маҳаллӣ Тоҳириён (821-873), Сафғориён (873-903) ташкил ёфт. Оҳиста-оҳиста нуфузу мақоми забони тоҷикӣ ҳам боло рафт. Махсусан, дар замони давлатдории Сомониён (903-1005) иқтисори забони тоҷикӣ хеле қавӣ гардид ва он ба хайси забони давлатӣ пазируфта шуд, ки дар натиҷа аз нав осори адабӣ, таърихӣ ва илмӣ бо ин забон ҳар чӣ бештар нигошта мешавад. Маҳз дар ҳамин давра пойдевори баъзе илмҳо гузошта мешавад ва донишмандони давр ба тадқиқу пажӯҳиши илмҳои гуногун машғул мегарданд. Дар сарҳалқаи улуми асри миёнаи форсу тоҷик донишмандони фарзонае мисли Зақариёи Розӣ (865-925), Абӯнасири Форобӣ (873-950), Абурайҳони Берунӣ (973-1051), Абӯалӣ Сино (980-1037), Носири Хусрав (1004-1080) меистоданд. Ин чехраҳои олами илми Шарқ пайваста осори илмӣ донишмандони Юнони бостону ҳинди қадим, Руму Арабро омӯхта, барои ташаккулу таҳаввули илмҳои гуногуни замонашон дар сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон чидду ҷаҳд мекунанд. Баъзе аз ин донишмандон барҳақ поягузори илми асримиёнаи форсу тоҷик маҳсуб мешаванд, ки аз ин миён илми забоншиносӣ низ истисно нест.

Афкори забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна, пеш аз ҳама, дар осори боқимондаи ин давр инъикос ёфтааст. Мо андешаҳои донишмандони асримиёнаро дар мавриди забону забоншиносӣ, асосҳои грамматикаи забонамон ва умуман қулли қонунҳои забони тоҷикӣ маҳз аз рӯи ҳамин осори илмӣ муайян карда метавонем.

Фарҳангнависии форсу тоҷик баробари инкишофу вусъати тоза пайдо

кардани забони адабии тоҷик дар асрҳои I-X ба маънои аслии ин ҳунар пайдо шуд. «Лексикографияи тоҷик, -менависад В.Капранов дар мақолае, ки дар Энциклопедияи тоҷик» чоп намудааст, таърихи қадима дорад. Вай баробари дар Мовароуннаҳру Хуросони шарқӣ ташаккул ёфтани забони форсӣ дарӣ пайдо шуда, тадричан инкишоф ёфта домани худро вусъат дод» Орфоэпия, пиктография, орфография, лексика, семасиология, этимология, фразеологизм барин терминҳои забоншиносӣ дорои аҳамияти хоссаанд.

Дар ҳақиқат, сабаби пайдо шудани аввалин луғатҳои тафсири, ки мутаассифона, то замони мо нарасидаанд, ҳамин зарурати воқеӣ будааст. Ва аксар масъалаҳои назариявии забоншиносии тоҷик аз амалияи луғатсозӣ сар задаст. Ин анъана дар дигар халқҳо низ дида мешавад. Ва ин як қонуниятӣ умумӣ ҳам будааст. Масалан, дар Ҳиндустони қадим пайдоиши аввалин луғату дастурҳои таълимӣ барои дуруст, беғалат хондану талаффуз кардани матни китоби муқаддаси Ҳиндуҳо «Ведҳо» пайдо шудааст. Пайдоиши аввалин луғати арабӣ ва системаи грамматикӣ он ҳам барои дурусту беғалат қироат кардани китоби муқаддаси мусулмонон қуръон буд. Нахустин луғати форсӣ дарӣ низ барои шарҳи вожаҳои китоби муқаддаси зардуштиён «Авесто» пайдо шудааст. Фарҳангҳои тоҷикӣ (форсӣ) қадим, ки одатан вазифаи тафсири вожаҳоро адо мекарданд, дар худ шарҳи муҳтасари дигар масоилро ҳам, аз ҷумла маълумоти зарурии лингвистиро, ҷо кардаанд. Беҳуда ҳам онҳо бо истилоҳи фарҳанг ном бурда нашудаанд, зеро ин фарҳангҳо фақат дастур барои фаҳмидану дуруст хондан ва навиштани калимаву ифодаҳо набуда, балки чун дастури таълимӣ ҳам вазифа адо менамуданд, махсусан, аз бахши асосҳои дастури забони тоҷикӣ. Аз ин ҷост, ки ҳатто аввалин луғатномаи то давраи исломӣ низ фарҳанг номида шуда, дар он оид ба ҷанба аз масъалаҳои дастури забони тоҷикӣ шарҳ оварда шудааст. Ин анъана минбаъд, ҳамчунон ки С.И.Баевский таъкид менамояд, идома ёфтааст: «В дальнейшем это дополнение толкового словаря грамматическим очерком становится нормой лексикографической работы. Лексико-грамматические очерки в составе словарей разрастались, включая в себе все более и более широкий круг лингвистических вопросов касающихся не

только лексикой но и фонетики, словообразования, грамматики».

Дар ҳақиқат, маълумоти грамматикӣ, ки дар фарҳангномаҳои асри миёна оварда шудаанд, баъдтар яке аз асосҳои ташаккули бахшҳои забоншиносии тоҷик гардидаанд.

Адабиёт

1. А.Воҳидов. Забоншиносии тоҷик дар асарҳои X-XVI.
2. А.Воҳидов. Материалҳо аз таърихи забоншиносии тоҷик.
3. Муҳаммадхусайн Бурҳон. «Бурҳони Қотеъ» ҷилди 1, Душанбе 1993
4. Муҳаммад Ғиёсиддин. «Ғиёс-ул-луғот» Душанбе 1987, 1988.

Мавзӯи 2: Афкори забоншиносӣ дар осори фалсафӣ

Нақша:

1. Ақидаҳои забоншиносии Ибни Сино
2. Ақидаҳои забоншиносии Носири Хусрав ва Насируддуни Тусӣ
3. Ақидаҳои забоншиносии Қайси Розӣ ва дигарон.
4. Таснифоти воҳидҳои луғавӣ аз тарафи Қайси Розӣ

Вожаҳои таъғоҳ: таснифот, воҳидҳои луғавӣ, ақоиди забоншиносӣ, хусусиятҳои грамматикӣ

Донишмандони файласуфи форсу тоҷик, ки аз манбаъҳои юнонию ҳиндӣ огоҳ буданд, дар зинаи аввали шаклгирии забоншиносии форсу тоҷик қонунҳои грамматикиро дар иртибот бо мавзӯҳои фалсафӣ шарҳ додаанд. Аз ин рӯ, пас аз раҳой аз панҷаи тасарруфи забоншиносии араб донишмандони забардасте ба мисли Абӯалӣ Сино хостанд, ки он анъанаро идома диҳанд. Абӯалӣ Сино, ки ҳанӯз аз айёми ҷавонӣ дар риштаи илми забоншиносӣ таҳсил дида буд, ки амалро бо тамоми ҳастияш ба ҷо меорад. «Ибн-Сине, -пишет С.Н.Григорян, - было 10 лет, когда он прошел курс словесных наук (грамматику, теорию словесности, стилистику». Аз ин ҷост, ки дар давраи ба итмомрасии таҳаввулоти системаи грамматикии араб (асри X) бунёди илми забоншиносии тоҷикро олими энциклопедист Абӯалӣ Сино гузошт. Ӯ дар илми забоншиносии тоҷик он хизматро ба ҷо овард, ки олими энциклопедисти рус М.В.Ломоносов дар забоншиносии рус қардаст. Абӯалӣ Сино бо таълифи «Донишнома» ба забони тоҷикӣ кӯшиш қардаст, ки умдатарин мавзӯҳои забоншиносии тоҷикро мухтасар шарҳ дода, истилоҳоти фаннии онро низ то андозае ба забони тоҷикӣ рӯи қор биёрад. Вай бунёди грамматикии калимаҳоро аз лафзи муфрад (танҳою содда) доништа, чун забоншиносони Юнону Араб тамоми калимоти муфрадро ба се ҳисса ҷудо қардаст. Ӯ мегӯяд: «ҳар лафзи муфрад ё ном бувад, ё қуниш, ё ҳарф ва ба тоӣ номро «исм» хонанд ва мар қунишро наҳвиён «феъл» хонанд ва мантиқиён «калима» хонанд. Ва исму калима ҳардуро маънӣ тамом бувад, чунон

ки агар касе пурсад, ки «Киро дидӣ?» Гӯйӣ «Зайдро», ҷавоб тамом бувад. Ва агар касе пурсад, ки «Зайд чӣ кард?» Гӯйӣ: «Бирафт», ҷавоб тамом бувад. Ва аммо ҳарфро маънии тамом набувад, чунон ки агар гӯянд: «Зайд кучост?» Гӯйӣ: «Ба» ё гӯйӣ: «Андар» ҳеч ҷавоб набвад, то нагӯйӣ: «Ба хона» ё «Андар масҷид» ё «Бар бом»

Дар ин тавзеҳи мухтасари Абӯалӣ Сино, ки аз рисолаи «Мантиқ»-и «Донишнома» аст, моҳияти асосии ҳиссаҳои нутқ ва гурӯҳбандии онҳо равшан баён шуда, тафовуту хосияти барҷастаи ҳиссаҳои мустақилу ёридиҳандаи нутқ мушаххас гардонида шудааст. Имрӯз ҳам дар шинохти ҳиссаҳои мустақилу ёридиҳандаи нутқ ҳамин хусусияти онҳо яке аз меъёрҳои муҳим ба ҳисоб меравад.

Нахуст нуқтаи ҷолиб ин аст, ки ӯ номи ҳиссаҳои нутқро ба тоҷикӣ ифода намуда, ба ҷои «исм» «ном», ба ҷои «феъл» «куниш» ва ба ҷои шакли ҷамъӣ «ҳуруф»-и арабӣ шакли танҳои он «ҳарф»-ро қор фармудааст, ки хеле форами гӯшнавоз аст. Зимни ифодаи ҷавоб Абӯалӣ Сино маънои луғавию семантикии ному кунишро дар назар дошта, ба хосияти асосии ҷумла – муносибати предикативӣ, ишора кардааст. Аз нигоҳи забоншиносии муосир низ калимаҳоро ба ҳиссаҳои нутқ, пеш аз ҳама, аз рӯи ҳамин меъёр тасниф мекунам. Дар ифодаи «ҳеч ҷавоб набувад» Абӯалӣ Сино аз маънои мустақили луғавӣ маҳрум будани пешояндҳои «ба», «бар», «андар»-ро дар назар дорад, ки ин назари ӯ ба фаҳмиши имрӯзаи забоншиносӣ дар мавриди ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ мувофиқ аст.

Абӯалӣ Сино тафовути исму (ном) феъл (куниш)-ро нишон дода, мегӯяд: «Лекин фарқ миёни исму калима он аст, ки калима далел бувад ба маънӣ ва бар кайи он маънӣ. Чунон ки гӯйӣ «бизад», ки далел бувад бар задан ва бар он ки андар замони гузашта бувад ва ҳамчунон чун гӯйӣ: «Бизанад» далел бувад ба касе, ки он маънӣ ӯро бувад чун «зананда».

Дар ин тавзеҳи Абӯалӣ Сино чизи муҳим ин аст, ки ӯ категорияи замонро чун аломати барҷастаи феъл нишон додааст. ҳамчунон ба категорияи шахсу шумора низ ишора карда, фоил-субъекти ҷумларо, чудо намудааст. Дар ҳамин фасли рисолаи «Мантиқ»-и «Донишнома» боз як тавзеҳи ҷолиби тавачҷӯҳ ин

аст, ки Абӯалӣ Сино чанд калимаро, ки ҳатто имрӯз ҳам дар фаҳмиши онҳо гуногунандешагӣ аст, бо қатъият исм гуфтааст ва исбот ҳам кардааст, ки на ҳар калимае, ки маънии он замон аст, феъл мешавад. Вай мегӯяд: «Агар касе пурсад, ки «дӣ» ва «пор» ва «порина» ном аст ё калима? Ҷавоб он бувад, ки ном аст. Пас, агар гӯянд, ки «ин ҳар се далел аст бар замон ва бояд ки калима бувад», гӯем, ки «на ҳар чи далел бувад бар замон калима бувад, ки нахуст бояд далел бувад бар маънӣ ва он гоҳ далел бувад бар замони он маънӣ, чунон ки гӯӣ «бизад» далел кунӣ бар задан ва он гоҳ бар замони он «задан» ва гуфтори мо, ки «дӣ» нафси маъниаш замон аст, на чунон аст, ки далел бувад бар маънӣ ва он гоҳ далел бувад бар замонаш.

Аз рӯи шарҳи Абӯалӣ Сино ном ба моҳияти ашёву предметҳо далолат карда, моддиву маънӣ мешавад ва дар шарҳи ном ду калима меорад: яке исми моддӣ - «мардум» ва дигаре исми маънӣ - «дӯстӣ».

Куниш, ба ақидаи Абӯалӣ Сино, ҳам ба маънӣ далолат мекунад (амалро мефаҳмонад), ҳам замони он амалро (гузашта, ҳозира ва оянда), ҳамчунин ба субъекти он амал ишора менамояд. Вай калимаҳои «дӣ», «пор» ва «порина»-ро далел оварда исбот менамояд, ки онҳо номанд, зеро дар нафси ин калимаҳо маъноӣ замон аст. Воқеан ҳам ин гурӯҳи калимаҳо имрӯз ҳам аз баҳс озод нестанд. ҳоло ҳам гоҳе онҳоро исм ва гоҳе зарф мегӯянд. Ва тавре ки мебинем, ҳанӯз дар асри X дар айёме, ки акнун пояҳои илми забоншиносии тоҷик гузошта мешуд, Абӯалӣ Сино ин мавзӯи баҳснокро бисёр нозук ва саҳеҳ шарҳ дода, он калимаҳоро исм гуфтааст. Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (нашри академикӣ) калимаҳои «дирӯз» яъне ҳамон «дӣ» ва «порсол» яъне «пор» ё «порина», зарф гуфта шудааст. Шояд ин аз он сабаб бошад, ки аз нигоҳи забоншиносии муосир исм ва ба ҳиссаҳои дигари нутқ чудо карда шудааст. Дар ҳар сурат ин калимаҳо исмҳои ченаки замонанд.

Тавре ки аз таснифоти ҳиссаҳои нутқ, шарҳи ҳар кадоме аз онҳо равшан аст, таълимоти грамматикаи Абӯалӣ Сино аз системаи грамматикаи араб фарқ дорад. Назарияи забоншиносии Сино баҳси сирфи забоншиносӣ набуда, балки бо андешаҳои фалсафӣ омехта мебошад. Ё аксар ҳодисаҳои грамматикиро вобаста

ба категория ва қонунҳои мантиқ шарҳ медиҳад, ки ин равиши тадқиқ ба анъанаи Юнони бостон иртибот дорад. Афкори грамматикии Юнони бостон дар ибтидои пайдоишаш дар асоси донишҳои фалсафӣ шакл гирифтааст.

ҳамин усулу равиши тадқиқи масоили забоншиносӣ дар Юнони бостон дар афкору тадқиқи забоншиносии Абӯалӣ Сино низ ҳис карда мешавад. Вақте ки ӯ афкори фалсафии худро дар «Донишнома» хост ба забони модариаш – тоҷикӣ, таълиф намояд, ҳамзамон асосҳои назариявии грамматикаи забони тоҷикиро ҳам вобаста ба категория ва қонунҳои мантиқ баён кард. Аз ҷумла дар рисолаи «Мантиқ»-и «Донишнома» Абӯалӣ Сино зимни мавзӯи «Оғози илми мантиқ ва паид кардани он чи муфрад хонанд аз лафзҳо ва маъниҳо» чунон тавзеҳ овардааст: «Бояд доништа ояд, ки лафз ду гуна бувад якеро муфрад хонанд, чунон ки гӯйӣ: «Зайд» ва Муҳаммад» ва чунон ки гӯйӣ «мардум» ва «доно» ва якеро мураккаб ва муаллаф хонанд: чунон ки гӯйӣ: «мардум доност» ё гӯй «мардуми доно». Ва то ҳол лафзҳои муфрад доништа наояд, ҳоли лафзҳои мураккаб доништа наояд».

Абӯалӣ Сино зимни лафзи муфрад калимаҳои соддаи алоҳидаро, ки барои ифодаи мафҳумҳо, аломату нишонаҳои онҳо хизмат менамояд, ки лафзҳои муфрад ҳамин ки бо ҳам аз ҷиҳати маънӣ ва наҳвиёт муносибат пайдо карданд, лафзи мураккабро ташкил медиҳанд, ки аз нигоҳи илми забоншиносии муосир онҳо воҳидҳои номинативию коммуникативӣ, яъне ибораву ҷумла мешаванд.

Бояд гуфт, ки истилоҳи «лафз» дар фаҳмиши Абӯалӣ Сино ба чанд маънӣ аст: зимни лафзи муфрад ӯ тамоми калимаҳои соддаро дар назр дорад, аммо лафзи мураккаб гуфта, калимаҳои сохта (ноинсон), мураккаб (Абдуллоҳ), таркиб (дар хона), ибора (мардуми доно), ҷумла (мардум доност)-ро медонад. Яъне Абӯалӣ Сино тамоми ифодаҳои сода, ки аз ду ва зиёда калима (хоҳ ёридиҳанда, хоҳ мустақилмаъно) таркиб меёбанд лафзи мураккаб мегӯяд. Меъёр ин аст, ки ҳангоми ҷудо кардани таркиби он ифодаи як ё якчанд ҷузъи он маънии мустақил дошта бошад.

Дигар нуқтаи муҳим он аст, ки Абӯалӣ Сино моҳияту аломатҳои калимаҳои ёридиҳанда (бо истилои ӯ «адот»)-ро низ хуб таъин кардааст. Ба андешаи ӯ

маъноӣ калимаҳои ёридиҳанда ҳангоми ҳамнишинӣ бо калимаҳои мустақилмаъно равшан мегардад. ҳатто, -таъкид менамояд Абӯалӣ Сино, - дар таркиби «Зайд дар» маъно саҳеҳу пурра нест. Чунки дар ин қолаб яке калимаи мустақилмаъно дигаре ёридиҳанда буда, ҳамнишинии онҳо аз рӯи қавонини наҳв ва мантиқ созгор нест. Ифодаи тому саҳеҳи он «Зайд дар хона аст», мебошад.

Дар заминаи ҳамин андешаи мушаххас назари Абӯалӣ Сино дар бораи воҳиди томи наҳвӣ -ҷумла (ба истилоӣ ӯ «қавл») равшану возеҳ баён гаштааст. ӯ, қавл гуфта қолаби ифодаҳоеро медонад, ки аз калимаҳои мустақилмаъно таркиб ёфтаанд ва ҳар кадоме аз ҷузҳои ин қолаб маънии мустақил дорад. Боз аз андешаҳои муҳими Абӯалӣ Сино дар ин баёни он аст, ки ӯ вазифаю моҳияти феъли будан»-ро хеле борикбинона шарҳ додаст. Дар ҷумлаи «Зайд котиб буд», - мегӯяд Абӯалӣ Сино, мақсуд аз «буд» ин ҷо тобеият вар обита аст, яъне ӯ ду вазифаи наҳвӣ феъли «будан»-ро яке барқарор намудани робитаи байни феълу фоил (хабару мубтадо) ва дигаре тобеъ гардонидани хабар бо мубтадорро дар назар дорад, ки ин андеша барои илми наҳвшиносии муосир низ аҳамияти назарию амалӣ дорад. Масалан, дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (нашри академикӣ) гуфта мешавад: «Барои алоқаи хабар бо мубтадо ғайр аз бандакҳои хабарӣ феълҳои будан, шудан... истифода мешаванд».

Дар мавриди ҷумлаҳои мураккаб низ Абӯалӣ Сино вобаста ба шарҳи мавзӯҳои мантиқ қайдҳои ҷолиб дорад. ӯ дар рисолаи «Мантиқ»-и «Донишнома» зимни шарҳи қазияҳои шартӣ муттасил (пайвасту ҳампахлӯ) ва мунфасил (ҷудой) муҳокимае рондааст, ки ба хусусиятҳои сохторию маъноии ҷумлаҳои мураккаб иртиботдоранд. Вай барои қазияи шартӣ муттасил мисоли зеринро меорад: «Агар офтоб барояд, рӯз бувад».

Аз рӯи шарҳи мантиқии Абӯалӣ Сино ҳиссаи «агар офтоб барояд» муқаддам буда, «рӯз бувад» толӣ аст. Дар илми наҳви имрӯза ҳиссаи «агар офтоб барояд» ҷумлаи пайрави шартӣ буда, ҳиссаи «рӯз бувад» сарҷумла мебошад. Дар воқеъ, аз нигоҳи мантиқӣ аввал амали ҷумлаи пайрав сар мезанад, яъне муқаддам аст ва баъд амали сарҷумла, яъне натиҷа аст, аммо барои илми наҳв ҷиҳати созмонӣ

ва муносибати грамматикии ҷузъҳо муҳим аст, ҳиссае, ки аз нигоҳи сохтор мустақилияти бештар дорад, ҷумлаи асосӣ - сарҷумла буда, ҳиссаи дуввум ҷумлаи пайрав, яъне тобеъ мебошад. Ҷолиби тавачҷӯҳ аст, ки Абӯалӣ Сино ба ин ҷиҳат низ эътибор додааст. Ба андешаи вай, дар ҷумлаи «агар офтоб барояд, рӯз бувад» ду қазия, яъне ду ҷумла аст: яке «офтоб барояд» дигаре «рӯз бувад». Лекин, - мегӯяд ӯ, лафзи «шарт» муқаддамро (ҷумлаи пайрави шартиро) аз қазиятӣ бибарад, зеро ки чун гӯӣ: «Агар офтоб барояд» бо андар омадани лафзи «агар» ин суҳан аз қазиятӣ (озод) бишуд.

Аз нигоҳи наҳви муосир ҷумлаи «Агар офтоб барояд, рӯз бувад» ҷумлаи мураккаби тобеъ аст, ки ҳиссаҳои он «агар офтоб барояд», «рӯз бувад» танҳо дар ҳамбастагӣ, ба қавли Абӯалӣ Сино, дар қолаби муттассил чун воҳиди ягонаю том вазифаро адо менамояд.

Ҳар яке дар алоҳидагӣ ҷумлаи мустақил буда наметавонанд, зеро пайвандаки шартии «агар» муносибати шартиро ба миён оварда, ҳарду ҳиссаро дар як ҳайат муттаҳид сохтааст.

Ба ҳамин тариқ, системаи грамматикӣ, ки Абӯалӣ Сино барои забони тоҷикӣ пешниҳод кардааст, хеле муназзам ва комил буда, он аз тадқиқи калима, сохти он (соддаю мураккаб), таснифи ҳиссаҳои нутқ (ном, куниш ва ҳарф), ҷиҳати созмони ибораю ҷумлаи сода ва ниҳоят ҷумлаи мураккаб иборат аст.

Яке аз асарҳои Ибни Сино, ки махсусан ба масъалаи забоншиносӣ - аниқтараш ба фонетика бахшида шудааст, «Махориҷ-ул-хуруф» ном дорад, ки ба забони арабӣ навишта шудааст.

Олими Эрон дуктур Парвиз Нотил Хонлари онро ба забони форсӣ тарҷума намудааст, ки он соли 1333 шамсӣ дар Техрон нашр шудааст.

Дар ин рисола оиди ҷӣ гуна пайдо шудани (падид омадани) ҳарфҳои гуфтор ва таснифи ҳарфҳои арабӣ ва баъзе ҳарфҳо, ки дар арабӣ нест, баҳс карда мешавад.

Ин рисола аз бахшҳои (бобҳои) зерин иборат аст:

Бахши нахуст: дар сабаби падид омадан овоз.

Ибн Сино дар ин бахш чунин менависад:

Гумони ман бар он аст, ки сабаби қариби овоз мавҷ задани ногоҳонии ҳавои ба тундӣ ва нерӯ, ба ҳар сабабе, ки бошад.

Баҳши дуввум, дар сабаби падида омадани ҳарфҳо буда, дар ин баҳш чунин менигорад:

Пас ҳарф ҳайатест, ки ба овоз (пайдошаванда) мегардад ва бад-он монанд аст, боз шинохта мешавад ва ин тафовут дар шунида шудан аст.

Баъзе ҳарфҳо дар ҳақиқат муфраданд ва падида омадани онҳо аз ҳабси (боздоштани) томи овоз ё ҳавои мӯчиби овоз ва раҳо кардани ногоҳонии он аст. Баъзе дигар мураккабанд ва аз ҳабсҳое ҳосил мешаванд, ки том нестанд, балки ҳаво паёпай раҳо карда мешавад: ш.

ҳарфҳои муфрад иборатанд: б, т, ч, д, зод, то, к, қ, л, м, н.

Баҳши саввум, дар ташреҳи ханчара (гулӯ, халқ) ва забон ва ханчара дар ташкили овоз нишон дода мешавад.

Баҳши чаҳорум дар сабабҳои чузъии як-як ҳарфҳои тозӣ.

Масалан, «коф» аз ҳамон ҷои «хо» падида меояд, андаке дарунтар...» «фо» ва «бо» ҳар ду дуруст дар як маҳраҷ падида меоянд ва он лаб аст.

Ба ин тафовут, ки «бо» аз ҳабси томи пурзӯре, ки натиҷаи ба ҳам расидани ду чирми нарм аст ва сипас канда шудани он ду аз якдигар ва ронда шудани ногоҳонии ҳавои нигоҳдошта ба берун ҳодис мешавад. Аммо дар «фо» ҳабси том нест ва бо қисмҳое аз лаб ҳосил мешавад, ки танг мешаванд, аммо ба ҳам намерасанд ва раҳо кардан аз миёни он аҷром (чирмҳо) паёпай анҷом мегирад.

Баҳши панҷум, ба чузъ ин ҳарфҳо ки ёд кардем, ҳарфҳое ҳаст, ки ҳар як аз миёни ду ҳарф падида меояд: аз он ҷумла аст «коф»-и ҳафиф (г), ки тозиён дар ин замони мо онро ба ҷои «коф» ба кор мебаранд ва он аз ҷойгоҳи «коф» падида меояд, аммо дарунтар ва ҳабсе заифтар. Ва низ ҳарфе, ки ба «чим» монанд аст ва дар гуфтори эронӣ чун бигӯянд «ҷох» шунида мешавад ва нисбати ин «чим» ба «чим»-и арабӣ монанди нисбати «коф»-и арабист ба кофи ғайриарабӣ, ки ин «чим» (ч) аз ҳабсе ҳосил мешавад, ки қавитар аст ва ба қисмати бузургтаре аз забон анҷом мегирад ва фишор дар кандану рондани ҳаво бештар аст.

Ба ғайр аз ин оиди пайдоиши баъзе ҳарфҳо низ маълумот дода шуда, ҷӣ гуна

пайдо шудани онҳоро қайд мекунад. Ибни Сино таъкид менамояд, ки ҳар ҳарф бо табиат ва ҳодисаҳои табиат алоқаманд аст.

Масалан, оиди овози «чим» (ч) менигорад: «чим» аз афтодани рутубатҳо дар рутубатҳо: монанди он ки катраи дурушти об бақувват дар об истода бошад, биафтад ва дар он фуру биравад.

Хулоса, баъзе ақидаҳои забоншиносии Ибни Сино имрӯз ҳам аҳамияти худро гум накардааст ва мо аз ин рисола оиди фонетика баъзе маълумотҳо пайдо карда метавонем.

Рӯзе шайх дар ҳузури амир нишаста буд ва Абумансури Чаббон (Абумансур Муҳаммад Ибни Алӣ ибни Умари Чаббон муосири Ибни Сино. олими луғатшинос ва забондон) ҳам ҳузур дошт. Дар забон (луғат дар назар дошта шудааст) масъалае пеш омад, ки шайх ҳарчи ёдаш омад, дар он бора гуфт. Шайх Абумансур ба шайх рӯ оварда гуфт: «Дар воқеъ, ту файласуф ва ҳаким ҳастӣ, вале дар забон чизе нахондай, ки боиси қабули ту бошад».

Шайх аз ин суҳан ба қаҳр омада се сол ба омӯхтани китобҳои луғат машғул шуд ва китоби «Таҳзиб-ул-луғат»-ро, ки таснифи Абӯмансури Азҳарӣ аст, аз кишвари Хуросон хост. Пас шайх дар забон ба пояе расид, ки мисли он кам иттифоқ меафтад. ӯ се қасида иншо карда дар зимни онҳо лафзҳои дар луғат камёфтро ба қор бурд ва се китоб навишт: Яке бар равиши Ибни Амид (адиб, ҳаким ва муначҷими ҳамасри Ибни Сино) дигар ба равиши Соҳиб ва сеюмӣ ба равиши Собӣ фармуд, ки онҳоро дар муқоваҳои кӯҳнаи қадимнамо чилд кунанд. Сипас, ба амир маслиҳат дод, ки мучалладҳоро ба Абӯмансури Чаббон бинмояд ва бигӯяд: «Мо ин мучалладҳоро ҳангоми шикор аз саҳро ёфтем. Туро мебояд, онҳоро бубинӣ ва ба мо бигӯй, ки дар онҳо чист?» Абӯмансур дар онҳо нигарист ва бисёри он чи ки дар онҳо буд, бар вай мушкил омад. Он гоҳ шайх гуфт:

«ҳар чиро, ки аз ин китоб намедонӣ, дар фалон чоӣ китобҳои луғат зикр шудааст» Шайх ба ӯ китобҳои дар луғат маъруфери зикр кард, ки ин алфозро аз онҳо ёд карда буд.

Абӯмансур ҳар чи, ки аз забон меовард, дар он мулоҳиза намекард ва боваринок набуд. Баъд ӯ пай бурд, ки рисолаҳо аз таснифоти шайх аст ва ҷавоб

ба он ҳамлаест, ки он рӯз бар зидди вай карда буд. Пас, пушаймон шуд ва бахшиш пурсид.

Сипас, шайх дар луғат китобе тасниф карда, онро «Лисон-ул-араб» ном ниҳод, ки мисли он дар луғат тасниф нашудааст ва ханӯз тозанавис накарда буд, ки аз дунё рафт ва он дар шакли мусаввада боқӣ монда, касе ба тартиби он даст наёфт.

Аз ин чо ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки Ибни Сино қариб дар ҳамаи қисматҳои грамматика: фонетика, калимасозӣ, ибора, ҷумла ва луғатсозӣ вобаста ба ақидаҳои фалсафӣ фикр рондааст, ки имрӯз ҳам аҳамияти назарӣ ва амалии худро гум накардааст.

Ақидаҳои забоншиносии Носири Хусрав ва Насируддуни Тусӣ

Баҳсҳои забоншиносӣ дар осори фалсафии донишманди дигари асримиёнаи тоҷик Носири Хусрав (1004-1088) дида мешавад. Дар иртибот бо ин мавзӯ нахуст андешаи ин донишманд оид ба абстраксияи ном (исм) таҳлил карда мешавад. Аз хулосаи Носири Хусрав бармеояд, ки ӯ номро ифодаи шартии мафҳум медонад.

Назари ҷолиби диққати Носири Хусравро дар шарҳи нутқ, калом ва қавл мушоҳида мекунем. Носири Хусрав тафовуту моҳияти нутқу калом ва қавлро равшан сохтани шуда, чунин мегӯяд: «Нутқ мар нафси нотикаро сифате ҷавҳарӣ аст ва он мафҳум ва мафъул на махсус аст ва на мушор (ишоракардашуда). Ва қавл аз нутқ асар аст ва бар ӯ далел аст. Чунон ки чу мо кӯдаки хурд бинем, ширхора, гӯем, ки мар ӯро нутқ аст, бе он ки аз ӯ қавле шунида бошем, албатта...

Пас нутқ на тозӣ ва на порсӣ ва на ҳиндӣ ва на ҳеҷ луғате, бал қувватест аз қувваҳои нафси инсонӣ, ки мардум бад -он қувват маъниеро, ки андар замири ӯ бошад ба овозу ҳуруф ва қавл ба дигаре битавонад расонидан. Пас мар он қувватро, ки ин феъл аз ӯ ояд, «нутқ» гуфтанд ҳукамои дин ва фалсафа».

Аз ин тавзеҳ маълум аст, ки аз назари Носири Хусрав, нутқ новобаста ба мансубияти ирқу наҷод хосияти нафси инсонӣ аст, аммо қавлу калом дар ҳар халқу миллат хусусиятҳои фарқкунандаи сохторӣ дорад. Дар сифати қавлу

калом Носири Хусрав мегӯяд: «Ва аммо қавл сухане бошад кӯтоҳ ва маънидор, бал маар қавлро бар чанд рӯй иборат кунанд (шарҳ диҳанд). Яке он ки мар лафзеро, ки касе бигӯяд, қавли ӯ гӯянд. Чунон ки ба мисли хоҷиб гӯяд: «Вазирро бихонед, ки ин қавли амир аст», яъне ки амир чунин гуфт, ки ман гуфтам. Ва ба дигар рӯй мар қавлро бар эътиқод низ ҳамл кунанд. Чунонки гӯянд: «қавли Абӯханифа он аст, ки ҳар кӣ рағ бикушояд, масҳаш бишканад. Ва қавли Шофей бар хилофи ин аст». Ва се дигар мар майлу рағбати касеро ба чизе қавли ӯ гӯянд низ. Ва чаҳорум ҳар ки сухане бигӯяд, ки онро маъние бошад рост ё дурӯғ, он қавл бошад аз ӯ ба ҳар забоне, ки бошад.¹

Ва аммо калом маҷмӯи қавлҳо бошад, ки маънӣ чуз бад-он қавлҳо ва ба тартиби он гузаронида нашавад. Чунон ки ба масал касе гӯяд: «Имрӯз ба даргоҳи амир шудам ва бор хостам ва андешидам, ки агар бор нахоста пеши амир шавам, савоб набошад ва маро хор кунанд. Ва чу бор хостам, амир чу донист, ки ман адаб нигоҳ доштам, маро пеш хонд ва лутф кард ва ҳоҷати ман раво фармуд карданд». Инро «калом» гӯянд, ки қавлҳои ба овоз гуфта ба тартиб андар ӯ маҷмӯъ бошад. Ва ҳар қавлро аз он маъние бошад ва ба маҷмӯъ он маонӣ чуз он маънӣ ҳосил наёяд».

Аз ин тавзеҳи файласуф пайдост, ки нутқ ҳосияти материалӣ дошта, ҷавҳарест дар шакли қувваи нафсонӣ барои ҳосил шудани овоз, қавл ва калом. қавл чузъест аз калом ва калом маҷмӯи қавлҳост. Ба ҳамин тариқ, Носири Хусрав мавҷудияти ҷумла (қавл), матни яқлухт (калом)-ро робита ба нутқ тавзеҳ додаст, ки хеле муҳим мебошад.

Бисёр қолиби таваҷҷӯҳ аст, ки Носири Хусрав се замони амалро ба мисолҳои мушаххас таъкид кардааст: «Замон ба се қисм аст: яке ҳозир чун «имрӯз» ва «ин соат». Ва дигар гузашта, чун «дӣ» ва «парер». Ва дигар оянда, чун «фардо» ва «пасфардо» ва чизҳои замони бад-ин се қисм аст».

Носири Хусрав дар ифодаи замони феъл ба ҷои истилоҳи арабӣ вожаҳои тоҷикии «ҳозир», «гузашта» ва «оянда»-ро ба кор бурдааст. Дигар аз андешаҳои муфиди Носири Хусрав доир ба қисмҳои сухан мебошад.

¹ Носири Хусрав. «Чомеъ-ул-ҳикматайн» -Душанбе-1991саҳ. 137.

Ў навъҳои чумларо (бо истилоҳи Носири Хусрав «ақсоми сухан») тарҳбандӣ кардааст. Ў дар тавзеҳи ин ҳодисаи наҳвӣ низ аз нигоҳи илми мантиқ наздик шуда, ба файласуфи Юнони қадим Арасту тақия карда мегӯяд: «қавл бо бисёрии он ба ҷаҳор қисмат аст: Яке амр чунон ки касе мар касеро гӯяд: «Чун кун» ва «Чунон гӯӣ» ва ҷуз он. Ва дигар истихбор аст ба ғайри «яъне» хабар пурсидан, чунонки касеро гӯем: «Чӣ гуна будӣ?» ва «Кучо рафтӣ?» ва ҷуз он. Ва се дигар суол, яъне хостани чизе чунонки касеро гӯӣ: «Маро таом дех» ё «Шароб дех» ё ҷуз он. Ва ҷаҳорум хабар аст, ки гӯем: «Чунон буд» ва ё «Чуни наст» ва ҷуз он.

Дар таснифоти Носири Хусрав чумлаи саволии қолаби «кучо рафтӣ?» ва амрии «Маро таом дех» саҳеҳ ҷудо карда нашудааст. Донишмандони пешин таъкид менамоянд, ки аз нигоҳи мантиқӣ дар чумлаҳои амрӣ монанди «Чунин кун», саволӣ (рағбат) монанди «Маро таом дех», истихборӣ (хабар пурсидан) монанди «Чӣ гуна будӣ», ҳеҷ гуна дурӯғ намеравад, зеро ки дар ҳар қадоме аз ин навъи чумла сухан мушаххасан ба як чиз меафтад, ки ҷуз он чизи дигаре набошад. Масалан, вақте ки «Бигӯӣ» ё «Биншин» мегӯем, ин сухан амр аст ба касе ё чизе, ки маҳз бар он равона шудааст ва ин ҷо дурӯғ намеояд. ҳамчунин агар касе пурсад: «Чӣ гуфтӣ?», «Кучо бошӣ?» дурӯғ буда наметавонад, ҷаро ки ин ҷо низ ҷавоб мушаххас мешавад.

Носири Хусрав андешаи Арастуро равшан карда, таъкид мекунад, ки дурӯғ аз хелҳои чумла дар чумлаҳои хабарӣ рафтаниш мумкин аст. «Ва хабар,-мегӯяд Носири хусрав, -ба ду қисм аст: яке истисноист ва яке ҳукми қатъ. Ва он ҷӣ истисно бошад рост бошад ва он ҷӣ ҳукми бат(т) бошад, мумкин бошад, яъне миёни рости дурӯғ бошад. Ва хабари истисно чунин бошад, ки касе гӯяд: «Чу борон бошад гил бошад» ва «Чу дуд бошад оташ бошад», яъне агар борону оташ набошад, гилу дуд набошад». Ва ҳукми бат(т) он бошад, ки касе гӯяд: «Мардум дабир аст». Ва мардум бошад, ки дабир бошад ва низ бошад, ки дабир набошад.

Дар муҳокимаҳои ғавқӣ донишманд ҳарчанд ки чумла аз диди мантиқӣ таҳлил шудааст, чанд нуқтаи муҳими илми наҳв баён гардидааст: яқум, дар қолаби чумлаи мураккаб омадани чумлаҳои хабарӣ; дуввум, чун воситаи алоқа барои ифодаи чумлаҳои шарт хизмат кардани ҳарфи чу (пайвандаки чу) ва як

навъи чумлаи хабарӣ дониستاني чумлаи тасдиқӣ. Ба ҳамин тарз, дар «Чомеъ ул-хикматайн» масъалаҳои забоншиносӣ дар заминаи баҳсҳои илми мантиқ сурат гирифтааст. Ба ин ҳуди Носири Хусрав низ дар хотимаи китоб ишора кардааст: «Ин қасида он чи ба мо расид, 82 байт аст ва андар ӯ 91 суол аст чӣ фалсафӣ ва чӣ мантиқию чӣ табиӣ ва чӣ наҳвию чӣ динӣ ва чӣ таъвилӣ».² Чунон ки мебинем, ин донишманд масъалаҳои баҳси илми наҳвро ҷудо кардааст, аммо шарҳи онҳоро дар иртибот бо илми фалсафию мантиқ беҳтар медонад.

Дигар аз мутафаккирони асримиёнаи форсу тоҷик, ки афкори забоншиносии Абӯалӣ Синоро дар бисёр масъалаҳо инкишоф додаст, Насируддини Тӯсӣ мебошад. Ӯ дар яке аз асрҳои машҳураш «Асос-ул-иктибос» бисёр кайду ишораҳои мушаххас доир ба масъалаҳои забон, хусусан лафзу маънӣ дорад, ки имрӯз ҳам арзиши хешро гум накардаанд. Масалан, яке аз мақолаҳои «Асос-ул-иктибос» «Дар нисбати алфоз бо маонӣ»³ ном дошта, шарҳу маънидодҳои муаллиф бештар ба илми лексикология алоқа дорад. Маълум аст, ки илми лексикологияи тасвирӣ маъноҳои калима, ҳаҷму доираи истемол, баромад ва гурӯҳҳои лексикии калимаҳоро меомӯзаду ба тадқиқ мегирад.

Дар афкори мантиқии Насируддини Тӯсӣ ба тадқиқи калима ҳамчун аломати ифодаи ашё диққати зиёд дода шудааст. □ калимаро аз диди семантикӣ ва саҳми наҳвияш баррасӣ намудааст. Бинобар ақидаи Насируддини Тӯсӣ калима вазифаҳои гуногуни ифодаи моҳиятро адо менамояд. Аз ин рӯ, калимаро аз мафҳуме, ки ифода мекунад, фарқ бояд кард. Насируддини Тӯсӣ ба ҳодисаҳои сермаъноӣ, муродифот, омонимӣ ва антонимии калимаҳо диққат дода, бисёр паҳлӯҳои нозуку мураккаби онҳоро равшан ҳам сохтааст. Насируддини Тӯсӣ таъкид менамояд, ки калимаҳо дорои ҷаҳор хусусиятанд. Ӯ мегӯяд: «Ғоҳ бошад, ки як лафз ба як маънӣ беш далолат накунад ва ҳамчунин ғоҳ бувад, ки алфози бисёр ба як маънӣ ё зиёда аз як маънии мутақориб ё ғайримутақориб далолат кунад. Ва чун ин вучӯхро ҳаср кунанд, аз ҷаҳор вачд ҳолӣ набувад: ё эътибори лафзи бисёр кунад нисбат ба як маънӣ ё ба маънии бисёр».

Дар ин тавзеҳи донишманд нозуктарин ҷиҳати муродифоти калимаҳо

² Носири Хусрав. ҷамон асар. саҳ. 214

³ Энциклопедияи тоҷик. ҷ.5. -Душанбе-1984. саҳ. 101-102

сермаъной ва хусусияти омонимии онҳо таъкид ёфтааст.

қисми аввалро, ки алфози бисёр ба як маънӣ далолат кунад, Насируддини Тӯсӣ исмҳои мутародифа доништа, чунин калимаҳоро далел овардааст: «инсон», «башар», «мардум».

Дар ҳақиқат лафзи «инсон» ба маънии «одамӣ» ва «мардум» мустаъмал буда ва лафзи «башар» синонимии «инсон» аст.

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» калимаи «башар» ва вожаҳои «инсон», «одам», «мардум», «одамизод» муродиф доништа шудааст.⁴

Гурӯҳи дуввуми калимаҳоро Насируддини Тӯсӣ исмҳои мутабоина (тафовутдор) меномад. «Ва аммо,-мегӯяд ӯ, -қисми дуюм, ки алфози бисёр ба маънии бисёр далолат кунад, ҳар лафзе ба маънии дигар бе иштирок онро асми мутабоина хонанд, монанди «инсон» ва «фарас».

Дар ҳақиқат миёни ин ду калима умумияти маъно ё наздикие дида намешавад. Онҳо мафҳумҳои гуногунро ифода менамоянд. Калимаи «инсон» ба маънии «одам» бошад, калимаи «фарас» ба маънии «асп» аст.

қисми саввуми калимаҳо миёни хеш ҳамшаклӣ доранд, ки бо истилоҳи имрӯз калимаҳои омонимианд ва аз назари Насируддини Тӯсӣ ду навъ мешавад: «ё мушкilotи лафз тобеи мушакалотии маънӣ бувад ё набувад. Ва аввалро асми муштақа хонанд, монанди «насир», «носир» ва «мансур». Ин се калима ба маъноҳои гуногун меоянд, чунончӣ, калимаи «насир» ба маънои «ёридиҳанда» буда, калимаи «носир» ба маънии «муҳофиз» аст, аммо калимаи «мансур» «муҳофизшуда» мебошад. Ин се калима аз як решаи наср (ёрӣ) аст. Бинобар ин аз ҷиҳати шакл онҳо ҳамшакл ва аз ҷиҳати маъно низ онҳо вобастаанд.

Иддае аз калимаҳо бо роҳи калимасозӣ ва иқтибос ҳамшакл мешаванд. Масалан, калимаҳои мансуби арабӣ бо калимаҳои тоҷикӣ гоҳо ҳамшакланд, вале маъноҳои гуногунро ифода мекунанд. ҳамчунин ҳодисаи таҷнис яке аз роҳҳои ба миён омадани калимаҳои ҳамшакланд. Барои исботи ин матлаб Насируддини Тӯсӣ калимаҳои «башар» ва «ба шар»-ро меорад, ки онҳо шаклан монанд бошанд ҳам, маъноҳои гуногунро ифода мекунанд.

⁴ Фарҳанги забони тоҷикӣ ҷ.1. Москва-1969.

Насируддини Тӯсӣ таъкид мекунад, ки миёни калимаҳои мутародифа ва мутабоина иштибоҳ рух додана аз эҳтимол дур нест. Аммо бояд нозукие, ки миёни онҳо ҳаст, доништа ояд. Ў мегӯяд: «Ва миёни мутародифа ва мутабоина иштибоҳ мумкин бувад, масалан, лафзе бошад, ки далолат кунад бар маънӣ ва лафзе дигар бар ҳамон маънӣ ба авсофи мақоран ва гумон афтад, ки ҳар ду лафз мутародифанд набошанд, балки мутабоин бошанд». Барои тавзеҳи ин ҳодиса калимаи «сайф» ва «хусом»-ро меорад, ки «сайф» шамшер буда, «хусом» шамшери буррон аст.

Дигар аз масъалаҳои муҳиме, ки Насируддини Тӯсӣ ба он эътибор додааст, ҳодисаи сермаъноии калима аст. Калимаҳои сермаъноро аз омонимия чудо кардан хеле гарону душвор аст, аммо Насируддини Тӯсӣ онро ба ҳаде нозукбинона чудо кардааст, ки аз нигоҳи илми лексикологияи муосир дурусту саҳеҳ аст. Ў чунин меорад: «... як лафз ба маънии бисёр далолат кунад онро алфози мутафиқа хонанд, монанди итлоқи «чашма» бар «чашмаи об» ва «чашмаи тарозу» ва «чашмаи офтоб». Яъне аз назари Насируддини Тӯсӣ калимаҳо дар натиҷаи мушобаҳат ва ё тобишҳои нозуки услубӣ ва сермаъноӣ майл мекунад, ки дар байни он маъноҳо умумияте дида мешавад. Чунончи, мафҳуме, ки калимаи «чашма» ифода мекунад, дар ифодаҳои «чашмаи об», «чашмаи тарозу», «чашмаи офтоб» умумият доранд.

Байни калимаҳои сермаъно, бинобар ақидаи Насируддини Тӯсӣ, мушобиҳати ғайри том низ мешавад. Масалан, «калб»-ро ба тоҷикӣ сағ гӯянд ва ҳамчунин «кавқаб»-ро, ки мушобеҳи сурати сағ аст, дар само «калб» гӯянд, яъне ин ҷо аз рӯи монандии сурати ду ҳисм.

Дигар аз роҳҳои сермаъношавии калима, аз назари Насируддини Тӯсӣ, маҷоз аст. Истеъмоли лафз дар маънии асли густариш ёфта, маънии шабеҳаш бинобар сабаби муносибати мушобаҳа, ки асоси ташбеҳ мегардад, маъноӣ маҷозӣ мегирад. Маънии аслии калима ҳақиқат буда, маънии шабеҳи онро маҷоз мегӯянд. Масалан, калимаи «нур» дар ифодаи «нури офтоб» ба маънии аслии равшанӣ аст, аммо дар ифодаи «нури басират» маънии итлоқии он, яъне маънии кӯчидаи вай мебошад.

Насируддини Тӯсӣ дуруст таъкид мекунад, ки ғарази итлоқи лафз ба маънии шабех, талаби балоғат бувад дар сухан ё муболиға дар маънӣ аст.

Дар ҳақиқат вақте ки фарзандро «нури дида» мегӯянд шукӯҳмандии сухан таъмин мегардад ва маънии муболиғаомез, ки гараз мақоми волои фарзанд барои волидайн аст, сар мезанад.

Ҳамчунин ҳодисаи тамсил, ки ба ташбеҳ алоқа дорад, барои сар задани маънии маҷозии калима асос мешавад. Масалан, калимаи «моҳ» ба маънии ҷирми самовӣ бар вазъи маънии аслии он аст, аммо итлоқи он бар рӯи нақб ба маънии маҷозӣ яъне тамсил мебошад. Ё ин ки лафзи «Шер» ба маънии аслиаш номи ҳайвон аст, аммо марди шучоъро низ «Шер» мегӯянд, ки онро истиора меноманд.

Насируддини Тӯсӣ шабеҳи калимаҳоро ба ду чудо мекунад: якум ин ки шабех дар итлоқ мусовии асл бувад ва онро асмои манқула хонанд. Масалан, - мегӯяд ӯ, -итлоқи «моҳ» бар ҷирми самовӣ бар маънии асли ва «моҳ» ба маънии ченаки вақт, ба маънии нақлшуда ё кӯчонидашудаи вай аст.

Ба ҳамин тариқ, Насируддини Тӯсӣ дар «Асос-ул-иктибос» оид ба аксари категорияҳои лексикӣ забони тоҷикӣ, аз ҷумла, муродифоти калимаҳо, ҳодисаи омонимия, антонимия, сермаъноӣ, маъноӣ маҷозии калимаҳо маълумоти мушаххас додаст, ки имрӯз ҳам аҳамияти илмию амалии онҳо беҳамто аст.

Дар асрҳои XII-XIII афкори забоншиносии тоҷик бештар дар осори нақди адабӣ инъикос ёфтааст. Як зумра донишмандони нақди адабӣ дар баробари таҳқиқи арӯзу қофия ва санъатҳои лафзӣ маънавий дар асоси осори асили бадеӣ ба масъалаҳои муҳими асосҳои дастури забони тоҷикӣ низ даст задаанд.

Равишу усули тадқиқи забоншиносии онҳо аз марҳилаи аввал (асрҳои X-XII) бо гузоришу ҳалли мавзӯи моҳияту арзиши тадқиқ фарқ мекунад. Ин равиши тадқиқ ба номи донишманди мумтоз Шамси қайси Розӣ саҳт алоқаманд аст. Ӯ дар хама бахшҳои илми забоншиносӣ қайду ишораҳои муҳиме дорад, ки имрӯз ҳам арзишашонро гум накардаанд. Аз ин рӯ шарҳи масъалаҳои марбути лексика, морфология ва синтаксиси ин асар дорои арзишҳои баланди илмӣ ва дастурӣ аст:

а) **Дар бахши луғат.** Шамси қайси Розӣ «маърифати ашъори манзум ва

авзони мақбулро барои шарафи нафси донистани тафсири калом» зарур мешуморад. Аз ҳамин мавқеъ ӯ дар таҳлили шеър, ба ҳар як ҷузъи калима, мавқеи истифодаи он, таносуи мантикии вожаҳо, унсурҳои шаклсозу калимасозии забон эътибор додаст. Вай таъкид менамояд, ки бинои шеър аз калимаю ибораҳо таркиб меёбад ва набояд ин пойдевор аз вожаҳои бегона сохта шавад, зеро он асолати забонро дур месозад, ҳамчунин калимаю ибораҳои маҳаллӣ дар калом бадеъ аз меъёр зиёд набошад.

Шамси қайси Розӣ ба шоироне, ки дар истифодаи калимаю таркиб ё иборав ба ғалат роҳ додааст, эрод гирифта, тарзи дурусти истифодаи ин воҳидхоро нишон медиҳад. Вай мегӯяд, ки баъзе шоирон «таркиботи нохушу истиороти борид (хунук) ва тақдиму таъхироти нодилписанд ва маънии воҳӣ (суст) дар шеър ба қор баранд, чунон ки гуфтаанд:

Бисоз маҷлису пеши ман ор чоми набид,
холо ки дӯст ба ногоҳиён фароз расид.

Ва агар гуфтӣ «холо чу дӯст» беҳтар будӣ аз он ки истеъмоли «коф»-и сила баъд аз ҳоло ба ҳалоки дӯст монад».

Гоҳо муаллиф кӯшише ҳам кардааст, ки асли маънои ин ё он калимаро оварда ғалати шоиреро дар истеъмоли он вожа нишон диҳад: «Ва ҳамчунин зиёдати дигар ҳаст ки ҳар якро истишҳоде овардан душвор бошад, чунон ки «ногоҳиён» ба маънии «ногаҳон» ва «фардод» ба маънии «фардо» ва ҳамчунин «дебоҳ»-у «барноҳ»-у «дутоҳ»-у «осиёб»-у «дарёб» чунон ки ҳоқонӣ гуфтааст.⁵

ҳаст ба пироманаш тавфқунон осон,
Оре, ба гирди қутб чарх занад осиёб.

Ва гуфтаанд, «осиёб» аслаш «*«особ»* будааст, «ё» дарафзудаанд ва ба қасрати истеъмом «б» тарҳ карда ва «осиё» мегӯянд ва бар ин вачҳ «осиёи бод» ва «дастосиё» гуфтан хато бошад, аз баҳри он ки ҳамчунон бошад, ки гӯё «особи бод»-у «особи даст» ва бояд гуфт: «*«особ»*»-у «*«осдаст»*»-у «дастос», ҳамчунон ки мегӯянд «харос» ва нагӯянд «харосиё». Ва ҳамчунин «дарё» асли он «дар об» будааст, яъне «даридаоб» ва ба қасрати истеъмом «дарё» қарданд. Пас

⁵ Шамси Қайси Розӣ. «Ал-Муъҷам» -Душанбе «Ирфон», 1991. саҳ.253

мутақаддимон «дарёб» ба он вачҳ гуфтаанд.

Ин андешаҳои Шамси қайси Розӣ барои тозагии забони адабии тоҷик, ташаккули меъёрҳои он аҳамияти муҳим дошт.

б) Дар баҳши сарф (морфология). Яке аз хизматҳои барҷастаи Шамси қайси Розӣ дар ин баҳши забоншиносии тоҷик ин аст, ки ӯ истилоҳоти марбути грамматикаро ҳарчанд ки аксари онҳо аз забони арабӣ иқтибос шудаанд, то андозае дар заминаи забони тоҷикӣ устувор сохтааст ва бештари он истилоҳот имрӯз ҳам дар забоншиносии форсӣ ва тоҷикӣ дар истеъмоланд. Чунончи: исм, сифат, адад, шарт, робита, мадд, нидо, тасғир, таъсис...

Дигар аз дастовардҳои муаллиф дар боби сарф зимни шарҳи суффиксҳо ба чашм мерасад. Ӯ дар «Ал-мӯъҷам» зиёда аз 35 суффиксҳои калимасозу шаклсозро бо мисолҳои мушаххас шарҳ додаст.

Шамси қайси Розӣ ҳатто дар мавриди баъзе суффиксҳои сервазифа ҳам андешаҳои судманде дорад. Аз ҷумла ӯ чандин вазифаҳои суффикси «а»-ро бо мисолҳои мушаххас шарҳ дода, дар иҷрои ҳар кадом вазифа ба вай ном ниҳодааст:

«ҳо»-и таҳсис (суффикси исмсозии «-а») дар авоҳири баъзе асмо омада, навъеро аз ҷисме мумтоз гардонад: «дандона» аз «дандон» ва «чашма» аз «чашм» ва «забона» аз «забон» ва «тана» аз «тан» ва «пушта» аз «пушт».

«ҳо»-и сифат (суффикси сифатсозии «-а» дар авоҳири сифаи мозӣ (омада) фоидаи (маънии) итгисоф (сифат) диҳад бад-он феъл: «омада», «рафта», «нишаста», «хуфта», «карда» ва «гуфта» (аз нигоҳи забоншиносии муосир ин калимаҳо сифати феълианд) ва наздик ба ҳамин маънӣ «якрӯза» ва «яксола» ва «кушта» ва «афта» (калимаҳои баъди сифатанд).

«ҳо»-и фоил (суффикси сифати феълсозии «-а») дар авоҳири маҷмӯи феълӣ маънии фоилият диҳад: «донанда» ва «гӯянда» ва «кунанда».

«ҳо»-и лаёқату нисбат (суффикси сифати нисбисозии «-а» дар авоҳири маҷмӯи исм маънии лаёқату нисбат диҳад: «шоҳона», «зиракона», «мардона», «заноно».

Чунон ки аз тавзеҳи муаллиф дида мешавад, назари ин донишманд аз

фаҳмиши имрӯзаи вазифаҳои пасванди «-а» тафовути ҷиддӣ надорад.

хамин гуна андешаҳои муфиди муаллиф дар мавриди оморфемаи «й» низ дида шуд. Ӯ чунин вазифаҳои он оморфемаро таъкид кардааст ва дар ҳар нақше ба он номи алоҳида додаст:

ҳарфи замир ва робита (бандаки феълӣ ва хабарӣ) дар авохири афъол замири мухотаб бошад, чунон ки «рафтӣ»-ю «меравӣ». Ва дар авохири сифат (аз нигоҳи забоншиносии муосир исм) ҳарфи робита бошад, чунон Ки «ту олимӣ», «ту тавонгарӣ».

ҳарфи шарт ва ҷавзо (бандаки феълӣ) дар авохири афъол (омада) маънии шарту ҷавзо диҳад, чунон Ки «кош биёмадӣ», «кошки чунин будӣ».

ҳарфи нисбат (суффикси исму сифатсоз) дар охири асмо омада фоидаи нисбат диҳад, чунон ки «ирокӣ» ва «хуросонӣ» ва «обӣ» ва «оташӣ» ва ҳамчунин «рӯшноӣ» ва «мардумӣ» ва «ҳамроҳӣ» ва «ҳамшаҳрӣ».

ҳарфи лаёқат ва лузум (суффикси масдари замони ояндасоз) дар авохири масодир (омада) маънии лаёқат ва лузум диҳад, чунон ки «ӯ дӯст доштанӣ аст» ва «ин кори карданӣ аст».

Дар баҳси клаимасозӣ Шамси қайси Розӣ ба замоири шахсӣ (ҷонишинҳо) аҳамият дода, ҳамчунин оид ба категорияҳои замону шахс дар феълҳо низ тавзеҳоти муҳиме меорад.

Нахуст назари Шамси қайси Розӣ дар мавриди таркиби масдар ҷолиб аст, зеро ӯ масдарро бар хилофи гурӯҳи муҳаққиқоне, ки баъд аз вай ба ин масъала даст заданд, ба фаҳмишу назари забоншиносии муосир мувофиқ ҷудо кардааст. Як гурӯҳ донишмандони классик аз ҷумла Ҳоча ҳасани Нисорӣ (асри XVI) ба сифати аломати масдар «дан» ва «тан»-ро доништаанд. Шамси қайси Розӣ бошад, чун аломати нишондиҳандаи масдар танҳо «ан»-ро медонад ва чунин мегӯяд: «ҳарфи масдар «нун»-е аст муфрад, ки дар авохири афъоли мозӣ (омада) маънии масдар орад, чунон ки «омадан»- «рафтан».

Агар ҳиссаҳои «дан» ва «тан»-ро чун суффиксҳои масдарсоз ҳисобем ва онҳоро аз охири масдарҳо фуругузур созем, боқии калима маъниеро ифода намекунад. Пас саволе пайдо мешавад, ки масдар аз чӣ сохта мешавад? Бояд ба

сифати асос чизе, ки маънӣ дорад, гирифта шавад.

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» дар таърифи масдар гуфта мешавад: «Масдар аз асоси замони гузаштаи феъл бо суффикси-ан сохта мешавад: хондан, дидан, гирифтани ва ғайра.

Дар ҳақиқат назарияи Шамси қайси Розӣ дар мавриди шинохти масдар дуруст аст ва шояд таърихан пасванди «ан» шакли «тан» ва «дан» дошта будааст, вале дар давраи нав ба ҳамин сурате расидааст, ки имрӯз мустаъмал аст.

Шамси қайси Розӣ ба таври хеле мухтасар оид ба сиғаҳои феъл ҳам назари хешро иброс доштааст. Масалан, ӯ мегӯяд: «...Дар алфози масдар се сиға ҳаст, ки дар он «нун»-и масдар биафтад, яке сиғаи қасд, чунон ки «хоҳад омадан» ва яке сиғаи лузум, чунон ки «мебояд омадан», яке сиғаи ҷавоз ва имкон, Ки «мешояд омадан» ва «метавон омадан».

Чунон ки мебинем, қайси Розӣ барои сохтани шакли қасд, яъне нияту маром, феъли «хостан»-ро, барои шакли лузум, феъли «боистан»-ро барои шакли ҷавоз, (яъне имкону иҷозат) феъли «тавонистан»-ро чун ёридиҳанда меорад. Вай ҳамчунин таъкид менамояд, ки дар назму наср барои ҷасоҳату балоғати баён «нун» (суффикси масдарсози «ан») ҳазф карда мешавад ва ин сиғаҳо дар ин шакл истифода мешаванд: «хоҳад омад», «метавон шуд»...

Шамси қайси Розӣ оид ба шаклҳои замони феъл низ ишораҳои мухтасаре дорад. Вай бештар ба шакли соддаи замони гузашта тавачҷӯх зоҳир карда, онро бо номи мозӣ» ёд мекунад ва зимни шарҳи қофиясозӣ бо ин шакли феълӣ чунин мегӯяд: «Алфози мозӣ чун «рафт»-и «гуфт»-у «омад»-у «дид»-у «кард»-у «овард» ва ғайра он шояд, ки қофия созанд бар хилофи алфози музореъ, ки сиғаи мозии калимоти муфрадаанду сиғаи мустақили мураккабанд.

Шамси қайси Розӣ шакли феъли музореъ (ҳозира-оянда)-ро махсус чудо менамояд, аммо батафсил дар бораи ҳамаи шаклҳои он маълумот намедиҳад. ☐ мегӯяд: «ҳарфи музореъ ва он «дол»-е муфрад аст, ки дар авохири калимот феълро сиғаи музореъ гардонад. Чунон ки «ояд», «равад», «мегӯяд», «мешунавад».

Чунон ки мебинем, Шамси қайси Розӣ танҳо ду шакли замони ҳозира-

ояндаи музореъро таъкид кардааст.

Шамси қайси Розӣ оид ба замони ояндаи адабӣ-китобии «хоҳад гуфт» қайди алоҳидае накардааст. Ин тасдиқи он ақидаест, ки ин шакл аз шаклҳои дигари замони баъдтар пайдо шудааст. Воқеан ҳам, ин шаклро ба сифати шакли замони оянда дар марҳилаҳои минбаъдаи инкишофи забони адабӣ муҳаққиқони баъдӣ ҷудо кардаанд. Чунончи, Хоҷа ҳасани Нисорӣ феъли «хостан»-ро аз сиғаи музореъ дониста, онро дар шаклгирии замони ояндаи адабӣ-китобӣ (бо истилоҳи \bar{u} мустақбал) муҳим шуморида, ин тавр мегӯяд: «Ва лафзи «хоҳад», ки сиғаи музореъ ва масдари «хостан» аст, чун мо қабли сиғаи мозии мутлақ ба дастури замоири марқум бар хилофи сиғаҳои мозӣ дароранд, мустақбал шавад. Чунончи: «хоҳанд гуфт», «хоҳед гуфт», «хоҳам гуфт», «хоҳем гуфт».

Толиби тавачҷӯҳ аст, ки Хоҷа ҳасари Нисорӣ шакли замони ҳозира (ба истилоҳи \bar{u} «ҳол») ва ҳозира-ояндаро (бо истилоҳи \bar{u} музореъро) ҳам хеле саҳеҳ ҷудо менамояд. Ва сиғаи музореъро барои замони ҳозира ва оянда муштарак медонад. «Ва лафзи «ме» -мегӯяд \bar{u} , -қабли сиғаи ҳол ба дастури замир ин аст: «мегӯяд», «мегӯянд», «мегӯӣ», «мегӯед», «мегӯем». Ва музореъ он аст, ки ба ҳол ва истиқбол муштарак бошад, яъне гоҳе маънии истиқбол пайдо кунад... ва тафсили шаш сиғаи музореъ ба дастури замоир ин аст: «гӯяд», «гӯянд», «гӯӣ», «гӯед», «гӯям», «гӯем».

Дар зинаи имрӯзаи инкишофи забони адабии тоҷик шакли асосии сиғаи амрӣ феъли фармоиш аст.

Шамси қайси Розӣ ин шакли феълиро бо мисолҳо шарҳ додааст. ☐ мегӯяд, ки бе префикси «би-» феълҳои амр ноқисанд: «...Дар саҳеҳи луғати дарӣ «бин»-у «дон» ва «шунав»-у «гӯӣ» авомири саҳеҳа нест, илло ки чизи дигар ба авали он дароранд, чунон ки «бубин»-у «бидон» ва «бишунав»-у «бигӯӣ». Шамси қайси Розӣ шаклҳои дигари феъли фармоиш, яъне бо префикси «ме-» («мебин», «медон», «мешунав») ва шакли инкори он бо префикси «на-» («ма-»)-ро низ таъкид кардааст.

Шамси қайси Розӣ дар феълҳо тарзи фоилии бевоситаро, ки ба воситае иҷро шудани амали фоилро мефаҳмонад, ҷудо карда, бо префикси «би-» тобиши амрӣ

гирифтани онро нишон медиҳад: «Нахуст феъле лозим бибояд, то чун «алиф»-у «нун» («он») бад-он пайвандад, феъли мутааддӣ (гузаранда) шавад, чунон ки «биханд»-у «бихандон» ва «бирас»-у «бирасон» ва «бархез»-у бархезон.

Бисёр ҷолиби диққат аст, ки ханӯз дар ҳамин зинаи ташаккулёбии афкори грамматикӣ тоҷик Шамси Қайси Розӣ муҳимтарин қоидаҳои имлоӣ забони тоҷикиро бо мисолҳои мушаххас нишон дода, ғалатнависии шуароӣ пешину муосиронашро мазаммат ҳам кардааст. Албатта, ин амалро низ Шамси Қайси Розӣ ба таври мунтазам анҷом надода, зимни шарҳи, қофиясозӣ ҷо-ҷо ёдрас шудааст ва масъалаҳои имлоро аксар бо мавзӯҳои ҳусни сухан омехта шарҳ додааст. Аммо ин андешаҳои Шамси қайси Розӣ дар ҳамон зинаи инкишофи забони адабии тоҷик ва шаклгирии асосҳои грамматикӣ он аҳамияти ниҳоят дараҷа муҳим доштанд ва имрӯз ҳам арзишашонро кам накардаанд. Ба сурати намуна чанде аз онҳоро меорем.

1. Дар ифодаи «ба саҳаргоҳон», ба фикри Шамси қайси Розӣ, пешоянди «ба» зиёдатӣ аст. Ў мегӯяд: «Бо»-и «ба саҳаргоҳон» зиёдат аст, аз баҳри он ки «алиф»-у «нун» ва аз минҳаи ҳарфи таҳсис аст ва гӯянд «саҳаргоҳон»-у «бомдодон», яъне ба «саҳаргоҳ»-у «ба шабонгоҳ»у «ба бомдод». Ва чун «алиф»-у «нун» бошад, ба ҳарфи «бо» эҳтиёҷ набошад.

2. Дар пешоянди «абар», «або» ва феълҳои навъи «бинадо», «гуфто», ба ақидаи Шамси Қайси Розӣ, садоноки «а»-и аввали пешояндҳо ва садоноки «о»-и охири феълҳо зиёдатӣанд.

Ин андешаашро Шамси қайси Розӣ чунин шарҳ додааст: «Алиф»-и «абар»-у «або» ва «бинадо» ва «гуфто» ҳама зиёдати бемаънӣ аст. Шуароӣ покизасухан бояд ки аз истеъмоли он эҳтироз (парҳез) кунанд».

Дар давраи форсии миёна муносибатҳои падежӣ ба воситаи пешояндҳо ифода мегардид ва пешояндҳои соддаи «абар» (бар), «або» (бо), «абе» (бе) дар адои ин вазифа серистеъмол буданд. Ба фикри мо, Шамси қайси Розӣ «алиф»-и аввали ин пешояндҳоро ба хотири он зиёдатӣ мегӯяд, ки ба сухани мавзун гаронӣ меорад. Ҷайр аз ин, дар ин давра аллакай майли соддатар гардидани забон шурӯъ шуда буд, бинобар ин аз қолабҳои архаистии пешояндҳо парҳез карданро беҳтар

донистааст.

Шамси Қайси Розӣ ташдиди мухаффаф (сабук)-ро зиёдатӣ медонад ва чунин мегӯяд: «Ва аз ҷумлаи зиёдати қабех ташдиди мухаффаф аст, алалхусус ки дар калимоти тозӣ афтад, чи далолаткунанда бошад бар он ки шоир асли он калима надонистааст, чунон ки Ҳоконӣ гуфтааст:

З-он ақл бад-ӯ, ки эй Умари Усмон,
ҳам Умари Хайёмӣ, ҳам Умари Хаттоб.

Ҷараз аз ин мисол калимаҳои Уммар ва Хаттоб аст, ки дар асл беташдиданд. Албатта, ҳоконӣ барин шоири тавоно, ба андешаи мо, аз асли ин калимот огоҳ будааст, аммо барои вазни шеър онҳоро дар қолаби ташдид овардааст.

Шамси Қайси Розӣ як даста калимаҳои мисол меорад, ки ду шакли навишту истифода доранд ва ҳарду тарзи навишти онҳо хилофи меъёри забони адабии тоҷик нест. □ андешаи худро дар ин бобат чунин арз медорад: «Ва аз ҷинси зиёдат ва ҳузуф (партофтан) баъзе ҳаст, ки машҳур ва мутадовил гаштааст ва бад-он сабаб дар назму наср ҷоизу саиф (раво) аст, чунон ки «гар»-у «агар», «моно»-у «ҳамоно» ва «ме»-у «ҳама» ва «кунун»-у «акнун» ва «дарун»-у «андарун» ва «бурун»-у «берун» ва «фигон»-у «афгон» ва «чор»-у «чаҳор» ва «батар»-у «бадтар» ва «ҷой»-у «ҷойгоҳ» ва «шоҳ»-у «шаҳ» ва моҳ»-у «маҳ» ва «роҳ»-у «рах» ва «кӯтоҳ»-у «кӯтах».

Ҷолиби тавачҷӯҳ аст ки ҳамин андешаҳои Шамси қайси Розӣ дар охири таҳрири «Имлои забони тоҷикӣ» (1999) инъикос ёфтааст.

Руйхати адабиёт:

1. Шамси Қайси Розӣ. «Ал-мўъҷам», - Душанбе, 1991.
2. Шарифов Х. Каломи бадеъ. – Душанбе, 1991.
3. Энциклопедияи тоҷик. – Душанбе, 1983, ҷ. 3.
4. Забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1985, ҷ. 1.

IV. МАВОДИ МАШҒУЛОТИ АМАЛӢ

МАВЗӢИ 1. Машғулиятҳои амалии забонамӯзӣ (2 соат)

Мақсади машғулот: Принсипҳои асосии таҳлили забон ва услуби асарҳоро аз худ намудан.

Мақсади кор: Аз худ намудани ақидаҳои забоншиносии олимон

Гузоришоти масъала: М а т н барои таҳлили забон ва услуб:

Оё Фаррух аз баҳри Маҳин гузашта метавонист? Ҳаргиз не! На танҳо Маҳинро бо тамоми ҳастии худ дӯст медошт ва нағз медид, балки ӯро як қисми аслии зиндагонии худ медонист ва фақат бо Маҳин зиндагонӣ карданро зиндагӣ ҳисоб мекард (Козимӣ, Техрони махуф, 97).

Намуна барои иҷро намудани кор

Аз шунавандагон ҳаллу ҷасл ва кушода додани хусусиятҳои забонии матн пурсида мешавад.

Саволҳои назоратӣ

1. Матн ба кадом услуби баён (расмӣ, илмӣ, бадеӣ, рӯзноманигорӣ, муошират) тааллуқ дорад?
2. Дар он ҷӣ хусусиятҳои луғавӣ ва грамматикӣ мушоҳида мешавад?
3. “Аз баҳри касе (чизе) гузаштан” ҷӣ гуна воҳиди забон аст?
4. Пешоянд “баҳри” аз “барои” ҷӣ фарқи услубӣ дорад?
5. Саволу ҷавоби муаллиф ҷӣ вазифаи услубиро адо мекунад?
6. “Дӯст доштан” ах “нағз дидан” ҷӣ тафовути услубӣ дорад?
7. “Зиндагонӣ” ва “зиндагӣ” ҷӣ гуна калимаанд ва аз ҷиҳати тобиши маъно ҷӣ тафовут доранд?
8. Феълҳои “медонист” ва “ҳисоб мекард” ҷӣ умумияти маъноӣ доранд?
9. Мазмуни ду ҷумлаи аввалро боз ҷӣ тарз ифода кардан мумкин аст?

Даҳ савол аз таҳлили як байт:

Назар чун бар руҳи гулфомаш афтод,
Чу барге ларза бар андомаш афтод (Аттор)

1. *Чун* ва *чу* муродиф аст ё вариант (қарина)?
2. *Чун* пешоянд аст ё пайвандак?
3. *Чу* пешоянд аст ё пайвандак?
4. Кадом *бар* бо *ба* ҳаммаъност?
5. *Рух* гулфом мешавад ё *рӯй*?
6. *Назар* кардан тобиши тасодуф дорад ё *назар афкандан*?
7. Байт ҷумлаи сода, мураккби пайваст ё тобеъ?

8. “-фом” муродифи *чуг астё чу?*
9. *Андом рӯй аст ё пайкр?*
10. “-аш” ба *рух* мутааллиқ аст ё ба *гулфом?*

Аз рӯйи байти зерин ба даҳ савол ҷавоб диҳед:

Назар чӣ гуна бидӯзам, ки баҳри дидани дӯст
Зи хоки ман ҳама наргис рӯяд ба ҷойи гиёҳ?

1. *Назар дӯхтан* маъмул аст ё *чаши дӯхтан*?
2. *Чӣ гуна* пурсиши аломати ашъ ё амал?
3. Дар забон пешоянди *баҳри* маъмул аст ё *барои*?
4. *Назар дӯхтан* ва *дидан* муродифҳои луғавӣ, фразеологӣ ё луғавию фразеологӣ?
5. *Назар дӯхтан* ибораи озолд аст ё *дидани дӯст*?
6. *Хокам* ва *хоки ман* муродифҳои луғавӣ ё грамматикӣ?
7. *Ҳама* ба наргис мутааллиқ аст ё ба рӯяд?
8. Аз феъли *рӯядисми растани* ҳосил шудааст ё *рустанӣ*?
9. Муносибати грамматикӣ дар *назар дӯхтан* аён аст ё дар *дидани дӯст*?
10. Байт ҷумлаи сода, мураккаби пайваст ё тобеъ аст?

Адабиёт:

1. Масъалаи назарии забон дар китоби дарсӣ бояд бебаҳс бошад // Устод Айнӣ ва асолати забони тоҷикӣ. -- Душанбе, 2016. -- С.5-12.
2. Воситаҳои грамматикӣ алоқаи ҷумлаи пайрави хилоф дар забони тоҷикӣ // Устод Айнӣ ва асолати забони тоҷикӣ. -- Душанбе, 2016. -- С.12-25.
3. Таҳаввулоти грамматикӣ дар ҷумлабандӣ // Масъалаҳои мубрами забони васоити ахбори омма. – Душанбе, 2017. – С.5-12.
4. Нозукадоии устод Айнӣ // Маводи конференсияи илмию амалии “Устод Садриддин Айнӣ ва асолати забони тоҷикӣ”. – Душанбе, 2018. - С. 3- 8
5. Боз як ғалати вергул дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ // Забон – ҳастии миллат. – Душанбе, 2018. – С. 40-50.

Сайтҳои интернет:

<http://www.skachatreferat.ru/>

<http://yandex.ru/Забони+тоҷик&clid>

<http://dic.academic.ru/>

<http://ru.wikipedia.org/wiki/Lingvokulyurologiya>

МАВЗЎИ 2: МУРОДИФОТИ ЛУҒАВӢ ВА ВАЗИФАҲОИ УСЛУБИИ ОН (4 соат)

Муродифоти ҷумлаи сода бо мураккаби тобеъ: Одина... бегоҳӣ ҳезумҳои он рӯз аз дара ва кӯҳ шикаста ғундоштагиашро ба ҳар бор карда... ба хонаи хӯчаини худ меовард (К1,186); Ҳезумеро, ки аввали пагоҳи шуда монда буд, ду баст карда ба ҳар бор карда... бо чилбуре маҳкам барбаст (К1,190);

Муродифоти пайвандак: Сухан кӯтоҳ, Бибиоиша то як ҳафта, бе он ки овозе баланд кунад, чун мӯйи оташдида ба худ мепечид, азғайри он ки шӯълаи равшане барорад, чун тӯдаи қоҳи ба зераш аҳгар гузошташуда дарун-дарун месӯхт (К1,202);

Муродифоти луғавӣ: *Чаҳ-чаҳи* булбулон бо *нағмасароии* дигар мурғон шуморо таъсире мебахшад, ки дастаҳои мусиқии олами маданиятро иамоман фаромӯш меунед (К1,207); ...дар замони хурдтаракиаш шумо бо ӯ шинос шуда будед ва дубора мехоҳем, ки ғро ба тамошогоҳи шумо чилва диҳонем... (207); Дарди Гулбибӣ...танҳо дарди ҷудой ва доғи ҳичрон набуд (К1,209-210); Навқарони хурд ҳам дар наобати худ аз рӯймолеро дар бағал задан ва аз лундаи қандеро дар кеса андохтанрӯй наметофтанд (К1,235); ...ҳар матое, ки ба назарашон хубтар менамуд, “якero – ин савғотии мо, дигарero ин ба ҷанобимири ҳоким муносибаст ва онҳо дигарроин барои бегичон биср мувофиқ аст”, - ғфта меғрифтан (235); Лекин ин гуна санғо бо вучуди нотарошидағӣ, азбаски ба сабаби боронҳои баҳорӣ покиза ва мусаффо шуда буданд, дар хусн ва зебоии сабзор меағзуданд (К1,187); Арбоб... аз ғоида ғуфта хӯрдан ҳам рӯй намеғардонад... (К1, 196); Ин гуна маишат, ин ранг зиндагонӣ, инчунин тарзи ҳаёт ва усули иҷтимоӣ ҳеҷ раво нест ва пойдор шуданаш мумкин ҳам нест (К1,224).

МУРОДИФОТИ ЛУҒАВӢ

1. Гурез аз такрор:

Забони аҳолии ин деҳа асосан тоҷикӣ буда, аз хоҷагони сайидатоӣҳо ўзбекӣ *ған мезаданд* ва бар халофи одати арабони дигар арабони ин ҷо ҳам бо

забони ўзбекӣ *гуфтугузор мекарданд* (С.А., Ёд.,81); Бинобар ин ў ҳамеша рӯйнокӣ *меҳобид*, чунон ки дар зери сараш *болишҳоро* баланд *мегузошт*, инчунин дар зери ронҳояш ҳам *болишҳои* баланд *мениҳод...*(С.А., Ёд.,39); Тобистон бо модарат дар Соктаре *истода*, *деҳқонӣ карда*, сардарахтиҳоро меғундоштам ва дар зимистон дар деҳаи Маҳаллаи Боло бо падар *зиндагӣ карда*, *чархиосиёбтарошӣ* ва *бофандагӣ менамудам* (С.А., Ёд.,12); Аммо ба ман бисёр нармона *муомила мекарданд* ва монанди бародари худ *дӯстдорӣ менамуданд* (С.А., Ёд.,80); Ҳамаи онҳо бо чӯшу хурӯш тарф тайёр мекарданд: *баъзеи онҳо* кулӯх метарошиданд, *баъзеашон* дору мекӯфтанд, *баъзеи дигарашон* доруро бо чӯянпораҳои бехта меомехтанд ва *баъзеашон* тарф чой мекарданд (С.А., Ёд.,105); Дили манба ҳоли ў бисёрсӯхт. Ҳар вақт нон хӯрам, як порчаашро ба ў *медодам*, ҳар рӯз як каф ғулинг ё тутмавизро аз вай *дарег намедоштам* (С.Айнӣ); Камзаминҳо ва безаминҳо чоряккорӣ, ятимӣ ва ё ба ягон касби дигар *маишгулӣ менамуданд*. Бештарини тоҷикон... заминҳои подшоҳиро *киштукор мекарданд* ва бештарини урганҷиён *майдабаққолӣ доштанд* (С.А., Ёд., 9); Дар дигар фаслҳои сол ҳафтае ду-се *маротиба* ба шаҳр меояд. Моҳе як ё ду *дафъа* мо бо дидори ҳам мерасем ва дар ягон ошхона ё чойхона нишаста *суҳбат мекунем...* сари ягон масъала баҳсу мунозира *менамоем*, *дил холӣ карда*, *дами беғам мезанем* (“Адабиёт ва санъат”, 17. 08.2017); (Одамони закотчӣ) ҳар матое, ки ба назарашон хубтар менамуд, якеро “Ин -- савғотии мо”, дигареро “Ин ба ҷаноби мири ҳоким муносиб аст” ва они дигарро “Ин барои бегичон бисёр мувофиқ аст”, -- гуфта мегирифтанд; Назар ба қавли падарам, бисёр ҷоҳо ва деҳаҳоро *рег зер кардааст*, бисёр киштзорҳоро *нобуд намудааст* ва, аз ин ҷумла, боғи ангури бобоямро ҳам *рег паҳш кардааст* (С.А.);

2. Гург... зӯза мекашад ё нӯла?

Бо алам Гургоча

Рӯй бар сӯйи само карду зи ҷон *нӯла кашид*,

Рӯй ба раҳми Худо карду чунон *нӯла кашид*,

Ки дили ҳафт фалак

Об шуд, аз дида ҷакид...

Нолаи Гургоча *нӯла* набуд,

Нолаи модар буд (Низом Қосим);

3. Калимаю таъбирҳои мардумӣ, ки дар асарҳои бадеӣ истифода мешаванд, дар луғатҳои ишораи “гуфтугӯӣ” (разг. – разговорный) ё муаллифи асар чунин ишора мекунад:

4. Вожаи “рафик” дар асарҳои С.Айнӣ маънои “ҳамсафар” дошт: Қиссақӯтоҳ, корвоне, ки Одинаи мо ҳам *рафиқи* он буд ба сарҳади хоки Қаротегин расида, манзил гузидани шуд;...оё хотирчамъона тӯю тамошо карда дар миёни дӯсту душман ошкоро “Ин моҳсимо *рафиқаи* умрии ман шудааст”, -- гуфта метавониста бошад? (С.А.).

5. Обуранги ҳиссии манфӣ: Шогирдпешагони ҳоким пагоҳии рӯз, ханӯз офтоб набаромада, аз хоб бархостанд, аз нон ва яхнӣ, ки барои тӯша бардошта буданд, *шикамҳои худро пур карданд* (С.А.);

6. Санъати сачъ дар осори С.Айнӣ: Бибиоиша... зор-зор чун абри навбахор гирифта, бетоқатӣ мекард;

7. Ономасиология: ...ту то як ҳафта ин розро пинҳон дор ва ба *ҳар касе, ки маро бипурсад*, “Сахт бемор аст” гӯй! Баъд аз як ҳафта ба *пурсандагон* “Дирӯз офият ёфта, ба хонаи хӯчаини худ рафт,”-- гуфта ҷавоб дех (С.А.);

Ту ки дар ин гирдоби фано чанд гоҳ будай, боре дар махлас аз ин ҷо чӣ *фикр андешидаӣ* ва барои наҷот ҳеҷ ҳилае *мулоҳиза кардаӣ*? (Аҳмади Дониш);

-Мардак, магар *девона шудӣ* ки, хиштҳои *бо арақи ҷабин* рехтаи маро вайрон мекунӣ?;

-Ту, аблаҳ, магар *ақлатро хӯрдаӣ* ки, шеърҳои *бо хуни ҷигар* навиштаи маро ғалат мехонӣ? (А.Афсаҳзод); Баъд аз он аврат ба кори худ *машғул шуд* ва он мард ҳам ба мутолиаи китоб *саргарм гардид* (“Ҷомеъ-ул-тамсил).

Ташриф овардан (бурдан) // рафтан (омадан): ...баъди нисфи рӯз то бегоҳ ба зонадонҳои шоиста ташриф бурда, ждарс мегӯяд; Вале Алиса бидуни навиштани нома ҳам ташриф овард; Ва то имрӯз ба ҳузури Воротов ташриф меорад (Чехов, 421).

8. Дар матн калимаҳои муқобилмаъно муродиф мешаванд ва барои гурез аз

якрангии фода ба кор мераванд.

Ба бӯстон *рав*, ки аз булбул тарики ишк *giri' ёд*,

Ба маълиси ой, ки аз Ӣофиз сухан гуфтан *биомӯзи* (Ӣофиз).

Дар ин матн феъли таркибии *ёд гирифтан* бо феъли содаи *омӯхтан* муродифи луғавӣ буда, онҳо ҳам барои такрор накардани як тарзи ифода ба кор рафтаанд.

9. Муродифоти луғавии баробармаъно (муродифоти истилоҳот):
Тоҷикистон соли 2004 ба ҳукми қатл *моратория* ё *тахрим* эълон кард ва онро баъдан ба ҳабси якумрӣ ивазнамуд (“Чархи гардун”, 16.05.2018);

10. Муродифоти ҷумлаи сода бо мураккаби тобеъ:

Ман ҳам бо худ аҳд кардам, ки аз ин пас *нохӯрда шукр накунам* ва, *то неъматеро нахӯрдаам, шукрашро ба ҷо наёварам* (“Достони амсол”). Дар ин матн воҳиди луғавии *шукр накардан* бо таркиби устувори *шукрро ба ҷо наовардан* муродиф буда, онҳо бо мақсади гурез аз такрор ба кор бурда шудаанд.

Хеле ҷолдиб аст, ки дар ин матн на танҳо воҳидҳои луғавию фразеологӣ (*шукр накунам // шукрро ба ҷо наоварам*) василаи худдорӣ аз такрор шудаанд, балки муносибати маъноӣ грамматикӣ шартӣ воқеъ гардидан ҳолати *шукр накардан* аввал дар қолаби ҷумлаи сода -- *нохӯрда шукр накунам*, бори дигар дар қолаби ҷумлаи мураккаби тобеъ -- *то неъматеро нахӯрдаам, шукрашро ба ҷо наоварам* ифода ёфтааст. Муродифоти наҳвӣ ҷумлаи сода бо ҷумлаи мураккаби тобеъ воситаи гурез аз такрори як қолаби ифода гардидааст.

2. Г у р е з а з т а к р о р:

Дар дигар фаслҳои сол ҳафтае ду-се *маротиба* ба шаҳр меояд. Моҳе як ё ду *дафъа* мо бо дидори ҳам мерасем ва дар ягон ошхона ё чойхона нишаста суҳбат мекунем,... сари ягон масъала баҳсу мунозира менамоем, *дил холи карда, дами беғам мезанем* (“Адабиёт ва санъат”, 17. 08.2017); (Одамони закотӣ) ҳар матое, ки ба назарашонхубтар менавмуд, якеро “Ин -- савғотии мо”, дигареро “Ин ба чаноби мири ҳоким муносиб аст” ва он дигарро “Ин барои бегичон бисёр мувофиқ аст”, -- гуфта мегирифтанд;

Ду тарзи ифода: луғавӣ // фразеологӣ: Охир, орзуи ӯ имрӯз *ҷомаи амал*

пӯшид; ...на ҳама орзу ва ниятҳои неки шахсиятҳои начиб замони зиндагиашон *амалӣ мешаванд* (Ато Ҳамдам. Об омад, вале... “Адабиёт ва санъат”, 8.03.2018));

Чумлаи мӯътариза: “падаратон чӣ гуфт?” чунин посух доданд; “Вай... (ба “падар” гуфтан забонаш нагашт) маро аз остонаи дараш пеш кард; вале падар ба маърака наомад. На танҳо наомад, балки ба нишони тӯёна фулусе ҳам ба писар ҳада накард (ҳарчанд ки ҳеч кадоми мо чунин илтифотро интизор ҳамнабудем) (Ато Ҳамдам);

ВФ дар кадом матн ғалат аст? Саидабону... дар ҳалли ҳама масоили тӯю тӯйдорӣ сару сарвар буд (“Адабиёт ва санъат”, 8.03.2018);

Адабиёт:

1. Масъалаи назарии забон дар китоби дарсӣ бояд бебаҳс бошад // Устод Айнӣ ва асолати забони тоҷикӣ. -- Душанбе, 2016. - С.5-12.
2. Воситаҳои грамматикӣ алоқаи чумлаи пайрави хилоф дар забони тоҷикӣ // Устод Айнӣ ва асолати забони тоҷикӣ. -- Душанбе, 2016. - С.12-25.
3. Таҳаввулоти грамматикӣ дар чумлабандӣ // Масъалаҳои мубрами забони васоити ахбори омма. – Душанбе, 2017. – С.5-12.
4. Позиқадони устод Айнӣ // Маводи конференсияи илмию амалии “Устод Садриддин Айнӣ ва асолати забони тоҷикӣ”. – Душанбе, 2018. - С. 3- 8
5. Боз як ғалати вергул дар чумлаҳои мураккаби тобеъ // Забон – ҳастии миллат. – Душанбе, 2018. – С. 40-50.

МАВЗҶИ 3: ТАҲЛИЛИ МАТНҲО (2 соат) МАҲОРАТИ НОЗУКАДОНИИ УСТОД АЙНӢ

Маликушшуаро Баҳор дар бораи мавқеи такрор дар адабиёти суннати форсу тоҷик фармудааст:

“Ҳоҳ такрори як лафз, хоҳ такрори як чумла ва хоҳ такрори як феъл дар чумлаҳои мутаотифа айб шумурда намешуд – ба хилофи адвори баъд, ки мисли ин аст, ки такрорро навъе аз аҷзи нависанда мешумурданд ва, то мумкин буд, як луғат ё як маъниро айнан дар чумлаҳо такрор намекарданд ва онро гоҳ бо табдили лафз ва гоҳ бо овардани маҷоз ва гоҳ ба ҳазф аз рӯи қарина ҷуброн мекарданд. Ва пайдо шудани феълҳои муайяни *шуд, намуд, гашт, гардид, омад, афтод* ва ғайра ба маъниҳои маҷозӣ барои гурез аз такрор будааст. Ин қоида, яъне такрор дар насри қадими форсӣ аз аҳди “Авасто” то аҳди Сосониён ва

нашри адабиёти “пахлавӣ” ба хубӣ машҳур аст ва нависандагони дарӣ ба суннати қадим амал мекардаанд. Беҳтарин намунаи такрор: чи такрори феъл ва чи такрори ҷумла дар қасидаи маъруфи *Рӯдакӣ* аст...” (1.55).

Бояд дар назар дошт, ки дар забони тоҷикӣ-форсӣ феълҳои решагӣ (сода) хеле каманд, имконияти феълсозӣ бо ёрии пешванду пасвандҳо низ дар забонамон маҳдуд аст. Ягона роҳе, ки аз ҳиссаҳои номии нутқ феъли зиёд сохта мешавад, таркиббандӣ ба воситаи феълҳои ёвари *кардан* (*намудан*), *шудан* (*гардидан*) ва ғайра аст, ки ба василаи он ҳазорҳо феъли таркибии номӣ сохта шудаанд. Бинобар ин сабаби асосии ба миён омадани ин тарзи феълсозиро гурез аз такрори калима доништан раво нест.

Ба қавли забоншинос Л.А.Булаховский, ҳама забонҳои дунё аз такрор ва забонзада шудани ҳамаи унсурҳои забон, ба хусус вожа, саҳт парҳез мекунанд. Дар услуби бадеӣ он як айби услубии беназокат ифода кардани фикр шуморида мешавад. Аз адибони рус нависандагони нозукадо Ф.М.Достоевский, И.С.Тургенев ва А.П.Чеховро дар ин ҳунар “стилист”, ё ба таъбири тоҷикӣ, “дар суҳангустарӣ беустухон” доништа бошанд, дар адабиёти навини мо С.Айниро дар дақиқ ва фасеҳ ифода кардани маъно нозукадо шуморидан раво аст.

А.П.Чехов ба сарлавҳаи як ҳикояи эҷоди бародараш “История санитарной статистики” се айб гирифта будааст: Аввал, сарлавҳа зеби асараи бадеӣ надорад, сонӣ, дар сарлавҳа ду калимаи бегона (санитария, статистика) истифода шудааст, ниҳоят, дар се калдимаи сарлавҳа чаҳор мароттиба овози ҳамсадои “с” такрор шудааст ки, аз он ба гӯши кас садои хуштак кашидан мерасад.

С.Айнӣ дар ин бобат на танҳо нисбат ба фаъолияти эҷодии худ, балки нисбат ба нависандагону мутарҷимони дигар ҳам серталаб ва саҳтгир будааст. Ба ин ду эроди ӯ ба матн романи “Шодӣ”-и Ҷалол Иқромӣ гувоҳӣ медиҳад:

1. Дар кор фармудани воҳидҳои луғавӣ.

М а т н: Гуфтушунидҳоро *мешунид*.

Т а ҳ р и р: **Гуфтугузорҳоро** мешунид.

Қ а й д: “Ду “шунид” дар як ҷо омадааст. Дар ин гуна мавридҳо аз имкони васеи забон ғоида бурдан лозим аст”.

Н а м у н а аз осори худи устод:

Мо аз тангии иборат ба ин ном ёд кардем, вагарна паҳнобе буд, *қадаш* аз *қомати* сабзаю себарғаҳое, ки дар роҳи ӯ рӯйида буданд, баландӣ надошт ва *садои ҳаракаташ* аз *овози ҷунбиши* зангулаҳои симини сари зулфи симбарони нозукхироми тоҷик тафовуте намекард (Дохнда).

Дар ин матн нависанда баландии обро “қад” ва баландии сабзаю себарғаҳоро “қомат” гуфтааст, ки хеле муносиб афтадааст. Вожаи “овоз” аслан ҳоси инсон ва ҳама гуна ҷонзод аст, вале дар ин ҷо ба садои шилдирроси ҳаракати оби ҷӯйчаҳои кӯҳистон дар фасли баҳор нисбат дода шудааст. Шояд зарурати худдорӣ аз ду бор такрори калимаи “садо” нигорандаро ба он водор намуда бошад.

2. Дар истифодаи унсурҳои таркиббандӣ (феълҳои ёвар).

М а т н:

-- Норозӣ *шуд*.

Т а ҳ р и р: Норозӣ *гардид*. (Шарҳи Ҷ.Иқромӣ: “Чунки ман дар ҷумла

“шуд”-ро ду бор такрор кардаам”).

Қ а й д и С.Айнӣ: “Феълҳои ёридиҳанда дар ҷумлаҳои ба ҳам наздик бояд такрор наёбанд. Масалан: *шуд / гардид, кард / намуд* ва монанди инҳо”.

Н а м у н а аз осори худи устод: *кардан // намудан*:

Аммо ба ман бисёр нармона муомила *мекарданд* ва монанди бародари худ *дӯстдорӣ менамуданд* (“Ёддоштҳо”); Арбобкамол ба ҷойи Гуландом Гулбиро ба даст дароварда тавонад (*// келин кунад*), аз як тараф, бе хароҷот *соҳиби* келин *мешуд*, аз тарафи дигар, аз Бибиошаву Одина интиқоми худро кашида дар миёни мардум *сарбанд мегардид* (“Одина”).

Ғ а л а т и такрори феъли ёвари *гардидан* дар ҳафтанома:

Насосҳо...*кӯҳнаву фарсуда гашта буданд*, тез-тез *корношоям мегаштанд* (“Фараж”, 21.07.2010).

Яке аз воситаҳои бартараф намудани такрор муродифҳои луғавӣ, фразеологӣ, калимасозӣ, таркиббандӣ, шаклсозӣ (морфологӣ) воҳидҳои луғавию наҳвӣ (калимаи сохта ё мураккаб бо ибора ё ҷумлаи сода), ибора, ҷумлаи сода, ҷумлаи сода бо ҷумлаи мураккаби тобеъ, ҷумлаҳои мураккаб ба шумор меравад. Дар ин мақола доир ба саҳми унсурҳои ҳаммаъноӣ забон дар пешгирии такрор баъзе мулоҳизаҳои муҳимро зикр мекунем.

Муродифоти луғавӣ дар бартараф намудани такрор: *ҷайб // киса; сухан // ҳарф; салла // дастор; гуфтан // хитоб намудан, гирифтани // ситондан, молиёт // андоз, ҳозир кардан // тайёр кардан.*

Қоришкамба гӯё ки пули онҳоро мевода бошад, дасташро *бачайбаи* бурда, баъд аз қадре кофтуков кардани *кисаи* дасташро холӣ баровард...; Мо мусулмонем, шумо ҳам мусулмонед ва табааи подшоҳи исломед, бояд ба ҳукми подшоҳ ва *аҳкоми* шариат итоат кунед; Бинобар ин ту паси ҳаёлҳои фосид магард, ба *сухани* дӯсту душман фирефта машав, ба иғвоҳои модаркалонат... гӯш мадеҳ,... ба *ҳарфҳои* беҳуда ва ҳаракарҳои нолоиқ рӯи гарми худро сард макун (“Одина”); ...кас чаро зиндагонии худро, ҳатто пули мӯйсарашро ба болои ертиши мурдагон мондааст, ки *инкори* гадоёни бекасукӯй аст, на *нешаи* одамони сарватманди чандхучрадор; Дар ҳақиқат *саллаи* Қоришкамба бисёр калон буда, аз *дастори* ҳар гуна муллоҳои *салла* калон ду баробар меомад; ...дар вақтҳои аввал баъзе касон ўро “Қорӣ Исмати Ишкам” *гуфтаанд* ва баъзе ширинкорон “Қорӣ Исмати Ишкамба” *хитоб намудаанд* ва рафта-рафта калимаи “Исма”-ро партофта “Қоришкамба” *гуфтаанд* мондаанд; (“Марги судхӯр”); *Тухми киштро*, ки аз Абдурахимбой *қарз гирифта* будем, аз *сари хирман* дучанд карда ба ў додем, *молиёти* замин (*андоз*) ва *дахяки вақфро амлоқдори* хонасӯхта ва *ичорадори* худобехабар садчанд карда *гирифтанд* *ваандози* ҳосили дар соли вабо ба сабаби *беҳосили* наруйидаро ҳам ба ҳосили соли гузашта зам карда *ситонданд* (“Ғулмон”); Барои ба роҳ андохтани мактаб ва маорифи тоҷик *ҳозир кардани* муаллим ҷӣ қадар *лозим* бошад, *тайёр кардани* китоб ҳамон қадар *зарур* аст (Мақола);

Муродифоти калима бо таркибҳои устувор: *додан // насиби касе шудан*

Дар таом бошад, хӯрокҳои бадтарин ва дилнокаштаринро ба ман *медод* ва баъзан саркути хизматгорон, ки онҳо ҳам он қадар чизи бомаза намехӯрданд, *насиби ман мешуд* (“Ёддоштҳо”).

Муродифоти воҳидҳои фразеологӣ: *иштиҳо кӯр шуд // дил чизе наметалабид*

Аммо ба сабаби он ҳама корҳои дилбечокунанда *иштиҳои ман кӯр шуда буд* ва *дилам чизе наметалабид*;

Муродифоти воҳиди фразеологӣ бо калимаи мураккаб: *даҳони касеро ширин кардан // даҳаниширинкунӣ*.

Ҳоло ҳукуматҳо *даҳони моро ширин карда истодаанд*: Кӣ медонад, ки фардо чӣ хоҳанд кард. Ман метарсам, ки ин *даҳаниширинкунӣ* ҳоро, чунон ки нону мавизи шумо дар гулӯи ман монд, моён дуруст фуру бурда натавонем (“Ғуломон”).

Муродифоти унсурҳои калимасозӣ: *давлатманд // бодавлат, тавбаи гургӣ // гургони*

Лекин инро фаромӯшнакардан даркор аст, ки яқодами *давлатманд* абадӣ *бодавлат* шуда наметалабид; Ман мегӯям, ки... ин гургони одахоро тавбаи *гургӣ* додан лозим аст; --Ҷӣ гургони одахор! Шуморо тавбаи *гургони* додан лозим!

Муродифоти қолабҳои калимасозӣ бо ибора:

*Меҳмонони мардина*ро падарам, амакам, бобои модариам, тағоиҳоям вадигар хешовандон **“Хуш омадед!”** мегуфтанд, *меҳмонзанон*ро модарам, модаркалонам, занони тағоиҳоямвазаниамакам **меҳмондорӣ мекарданд**; Дар рӯзе, ки ман аввалин бор ин ҳавлиро ба ёди худ гирифтаам, хонаи ҷанубӣ ва рӯи суфа пур аз *меҳмони мардина* буда, хонаи шимолӣ пур аз *меҳмонзанон* буд (“Ёддоштҳо”).

Дар ин матнҳо қолаби иборай *меҳмонони мардина* бо қолаби калимаи мураккаби *меҳмонзанон* муродифоти ибора бо калимаи мураккаб ва таъбирҳои **“Хуш омадед!”** гуфтанд бо феъли таркибии *меҳмондорӣ* кардан муродифи матнӣ аст, ки бо мақсади худдорӣ аз такрор истифода шудааст.

Н а м у н а и дигар: *қиморбозбачагон // бачагони қиморбоз*

Ҷ рӯзона аз иҷоранишинонаш *палав меҳурд* ва шабона бошад, аз дастархони *бачагони қиморбозшиками худро пур мекард*. Ошноии *ӯ боқиморбозбачагон* бисёр дер нақашид (“Марги судхӯр”).

Дар аввали ин матн муаллиф феъли “хӯрдан”-ро ба Қоришқамба нисбат додааст, ки муродифи мӯътадилмаъноӣ он “тановул кардан” аст, вале нависанда ба ҷойи он “аз дастархони бачагони қиморбоз *шиками худро пур мекард*” гуфтааст. Ин таъбир ба хислати баднафсӣ ва чашмгурӯснагии қаҳрамони асар басо созгор афтадааст. Нависанда барои такрор накардани як калима ё ибора аввал “иҷоранишинон”, баъд “бачагони қиморбоз” гуфтааст.

Вазифаи муштаракӣ чумлаи пайрав бо калимаи сохта:

Ту то як ҳафта ин розро пинҳон дор ва ба ҳар касе, *ки маро бипурсад*, “Сахт бемор аст,” -- гӯй. Баъд аз як ҳафта *бапурсандагон* “Дирӯз офият ёфта, ба хонаи хӯҷаини худ рафт,” -- гуфта ҷавоб деҳ (“Одина”).

Муродифоти воситаҳои грамматикӣ алоқа:

Гурез аз такрори *пешояндҳо* (аслӣ ва таркибӣ): *дар // ба; ба муносибати // ба сабаби, бинобар // ба сабаби, аз ҷиҳати // ба сабаби*

Фарзанди одам дар ду рӯз дӯстону дилбастагони худро зиёдтар ёд мекунад: яке **дар** рӯзи бадию ғамгинӣ, дуввум **ба** рӯзи хурсандию шомонӣ;

Ман ҳам ибо накарода ба *ӯ* як шеъри худро, ки ҳамон солба **муносибати** сайри гули сурх ваба **сабаби** нарафта монданам ба ин сайр бо тахаллуси “Айнӣ” навишта будам, нишон додам; Дар яке аз он гаштакҳо як шаб Қорӣ Маҳмуро **бинобар** хушгапиаш ва Саид Акбарроба **сабаби** талабаи мадрасаи Бухоро буданаш (ҳарчанд онҳо дар он гаштак аъзо набошанд ҳам) ба меҳмонӣ хабар кардаанд; Қоришкамба **аз ҷиҳати** вазнинии баданаш ё **ба сабаби** ягон беморӣ аз чояш базӯр бархост;

Пешоянди таркибии **аз ҷиҳати** бо пайвандаки тобеъкунандаи **аз ҷиҳати он ки** дар ҷумлаи сода ва мураккаби тобеъ маънои грамматикӣ муштаракро адо намудаанд: ...дар дили ман гузашт: “Шояд мардум на **аз ҷиҳати** калони *шикамаш*, балки, **аз ҷиҳати он ки** баъд аз тарошидани *ришаи тамоми баданаш ба як шикамбаи калон монандӣ пайдо мекард*, ба *ӯ* ин лақабро муносиб дида бошанд” (“Марги судхӯр”);

Гурез аз такрори п а й в а н д а к: *чунон ки // ба тарзе ки; Боин ки // агарчи // ҳарчанд.*

...**чунон ки** одамони пири бедандон ҳалвои пашмакро фурӯ мебаранд, чӣ қадар ба осонӣ меҳӯрда бошанд, харон ҳам шӯраҳои биёбонро, **ба тарзе ки** бачагон қандро мемаканд, ҳамон қадар бо шавку завқ мехойиданд.

С.Айнӣ дар ин бобат ҳам аз осори адибони гузашта роҳҳои гурезро аз такрори пайвандакҳо сабақ гирифтааст:

Ман, **бо ин ки** *ҷонвари ваҳшӣ ҳастам, агарчи ду-се рӯз бо одамон улфат гирам ва аз дасти онҳо тӯъмае хӯрам*, ҳаққи онро ниғаҳ дошта сайд мекунам ва сайдро ба онҳо оварда медиҳам. **Ҳарчанд** *дуртар рафта бошам*, баробари овозе, ки шунидам, парвозкунон боз меоям (“Ҳикояҳои зарбулмасал”).

Бояд дар назар дошт, ки дар як матн ба кор бурдани муродифоти воҳидҳои луғавӣ, фразеологӣ, калимасозӣ, таркиббандӣ, шаклсозӣ (морфологӣ), наҳвӣ (ибора, ҷумлаи сода, ҷумлаи мураккаб), пеш аз ҳама, бо мақсади дақиқ ифода кардани фикр сурат мегирад, на ҳамеша барои худдорӣ аз такрору забонзада шудани сухан:

Аъмади Дониш бодиккат он рақамњоро *аз назар мегузаронид*. Гоњо ба соат *нигоњ карда*, баъд аз *он* ба осмони соф, ки дар *вай* моњи пурра нур мепошид, *чаим медӯхт* (Ёддоштҳо).

Дар ин матн С.Айнӣ муродифи воҳиди луғавии “нигоҳ кардан”-ро бо ҳаммаъноҳои фразеологии *аз назар гузарондан* ва *чаим дӯхтан* чунон бамавқеъ кор фармудааст, ки ҷойи онҳоро бо ҳамдигар иваз кардан ғайриимкон аст. Инчунин нависанда ба замон бо ишораҷонишини *он* (баъд аз *он*), сипас бо ҷонишини *вай* ба макон (дар *вай*, яъне осмон) ишора намудааст. Ин тарзи корбурди ҷонишинҳо, бешубҳа, бо мақсади худдорӣ аз такрори калима аст.

Дар матни зерин ҳам муродифҳо на бо ҳадафи гурез аз такрор, балки барои саҳеҳ ва фаҳмотар ифода кардани фикр истифода шудаанд: ...роҳи кӯҳистон ҳам андаке *аз барф пок шуда*, ба қавли тоҷикон, *ағбахартоз шуд*, қофилаи нахустин муҳайёи сафар *гардид* (“Одина”). Дар феълҳои таркибии *пок шуд* ва *муҳайё гардид* феълҳои ёвари *шудан* ва *гардидан* бо мақсади худдорӣ аз такрор ба кор

бурда шудаанд.

Хулоса, эҳтироз аз такрор на танҳо дар услуби бадеӣ, балки дар жанрҳои публицистики бадеии услуби рӯзноманигорӣ, баъзан дар услуби илмии оммавӣ, инчунин дар суҳанронии озод ҳам ба эътибор гирифта шавад, матлаб фасеҳ, рангин ва гуворо ифода мегардад. Дар ин бобат услуби нигориш ва таҷрибаи андӯхтаи устод Айни чун дастури раҳнамо ба аҳли қалам ва, умуман, ба ҳар фарди ҷомеа хизмати судманд карда метавонад.

Адабиёт:

1. Суҳан аз баҳридигаронгӯянд. – Душанбе: Интерньюс, 2001. – 184 с.
2. Масъалаҳои баҳсноки наҳви забони тоҷикӣ. – Душанбе: Деваштич, 2003. – 132 с
3. Хусусияти услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф, 1992. – 128 с.
4. Суҳандонон суҳан санчида гӯянд. – Душанбе: Обтима, -- 184 с.
5. Меъёри забони адабӣ ва забони матбуот.- Душанбе, 2007. – 52 с.
6. Суҳан гуфтию дурр суфтӣёрӯбарӯбомикрофон. – Душанбе, 2007.-- 72 с.
7. Воҳидов А. Материалҳо аз таърихи забоншиносии тоҷик. – Самарқанд, 2001
8. Воҳидов А. Фарҳангнигории тоҷику форс. – Самарқанд, 2006.
9. Ниёзмӯҳаммадов. Забоншиносии тоҷик. (Асарҳои мунтахаб) Душанбе, 1970.
10. Зеҳнӣ Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1984.
11. Зеҳнӣ Т. Чанд суҳани судманд. – Душанбе, 1984.

МАВЗӮИ 4: МУВОФИҚАТИХАБАР ВА АЪЗОҲОИ ПАЙРАВИ ҶУМЛА БО МУБТАДО (4 соат)

1. Мувофиқати ҳоли хилоф бо мубтадо: Ин *мисраъ* бо ҳамаи камбудихои забонӣ ва имлоиаш ба хонандагони замони мо дар он замон ба забони русӣ чӣ қадар шавқу ҳавас доштани ҷавонони кушодафикрро нишон медиҳад (С.А., Ёдд., 3., 19);
2. Мувофиқати мубтадои ҷумлаи пайрав бо бо ягон аъзои сарҷумла: ба иқрори мудири боғчаи мазкур бештари модароне, ки ба тичорат машғуланд ё дар ҷое кор мекунанд, кӯдаконашон дар боғча тарбия мегиранд (“Бонувони Тоҷикистон”, сент.2016, саҳ.17).

3. Мувофиқат накардани хабар бо мубтадое, ки бо муайянкунандаи шуморагӣ тафсил ёфтааст: ...хар як роҳбари ташкилоту муассиса ё шахру навоҳии кишвар талаш ба он доранд, чашни 25-умин солгарди Тоҷикистонро дар сатҳи олий гузаронанд; Дар ноҳияи Рӯдакӣ низ ин гуна чехраҳо зиёданд ва феълан 200 бону ба ҳайси сарвар дар соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ кор мекунад; ...айни замон беш аз 300 зан сарвари хоҷагиҳои деҳқониро ба уҳда дорад. Агар дар ҳудуди ноҳия 472 ҳазор аҳоли зиндагӣ кунад, аз ин 228 ҳазорро бонувон ташкил менамоянд (сах,24-25); оли равон 120 духтар бадонишкада ва донишгоҳҳои кишварамон дохил шуд ва умед дорем, ки чун мутахассисони варзида дар оянда барои мардум хизмат хоҳанд кард (сах,25); байни ин ду хона ҳавли ба шумор рафта, боқии дарҳашон ба ҳамин тараф кушода мешуданд ва рӯи ҳавлиро ду дарахти зардолуи калонсоядорӣ мекарданд (С.А., Ёд.,14):

4. Мувофиқати хабар бо мубтадои тафсилӣ: Меҳмонони бисёр омад ва хеле маблағ сарф шуд (“Адабиёт ва санъат”, 7.06.2018); ...дар ҳамсоғиамон *оилаи русе зиндагӣ мекарданд*, ки ду фарзанд *доштанд* (“Чархи гардун”, 31.10.2018);

Мувофиқати аъзои гуногуни ҷумла: **Бибианзурати** қаламкаши номӣ ва чевари таърифӣ чанд вақт боз бетоб буд. Рӯз ба рӯз ҳолаш бад мешуд. Тамоми хешовандонаш аз ӯ умедашонро канда буданд (Х.К.); **Ҳазориспанд** рустании бисёрсолаи начандон баланд буда, решаи калони сершоха дорад. Баргҳои майдаи тираранг, гулҳои ягонаи панҷбаргаи сафед аст. Меваи он лӯлашакл буда, дар мағзаш донаи бисёре дорад; Дар он ҷо будани *шумоён* хавфнок ва дар вақти тарфбозӣ *тарсиданатон* ё ин ки дар зери пойи мардум монда *пахш шуданатон* мумкин аст (С.А., Кул., 6,126);

Қорӣ лампаро баъд аз қадре пасттар кардани пилтааш шишаашро бо дасташ гирифта, ба замин гузошт. Магар шишаи лампа бисёр тафсон буда, дасташро саҳт сӯзон ки, “Воҳ. Воҳ, дастам!”—гӯён ӯ панчаашро пеши даҳонаш бурда, “Пуф-пуф,” – гӯён бароитаскин додани сӯзиши сари ангуштонаш кӯшиш мекард (С.Айнӣ).

Бандакҷонишинҳо мисли ҷонишинҳо ба шахсу ашё ба тарзи умумӣ ишора мекунанд, бинобар ин маъноро мушаххас ифода карда намеавонанд ва ин боиси духӯрагии маъно мегардад. Дар матни боло бандакҷонишини шахсӣ-соҳибӣ – **аш**дар калимаҳои *дасташ*, *панчааш*, *даҳонаш*, *сари ангуштонаш* ба мубтадои *Қорӣ*, вале дар калимаҳои *пилтааш*, *шишааш* ба пуркунандаи *лампаро* нисбат дорад.

Ғалати алоқии мувофиқат бобандакҷонишинҳо:

--Гузаред, аз боло гузаред, --*устод* (Лоик Шералӣ) бо *дасташ* (? дасташон) тарафи кат ишора намуда, пасон ба Раҳим-ака *муроҷиат* карданд... (Адабиёт ва санъат”, 27.09.2018).

Ғалати мувофиқати хабар бо мубтадо: *Ҳар кадоми* махлуқ забоне *доранд*, ки миёни худ бо он *гуфтугӯ* мекунанд... (“Чархи гардун”, 27.06.2018);

Адабиёт:

1. Воҳидов А. Материалҳо аз таърихи забоншиносии тоҷик. –Самарқанд, 2001
2. Воҳидов А. Фарҳангшиносии тоҷикӣ форс. –Самарқанд, 2006.
3. Ниёзмӯхаммадов. Забоншиносии тоҷик. (Асарҳои мунтахаб) Душанбе, 1970.
4. Зеҳнӣ Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1984.
5. Зеҳнӣ Т. Чанд сухани судманд. – Душанбе, 1984.
6. Муҳаммад Ғиёсиддин «Ғиёс-ул-луғот» – Душанбе, 1987.
7. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. Ҷилди 2, Забоншиносӣ. – Душанбе, 1982
8. Маърупов А. Олимони рус дар тадқиқи грамматикаи тоҷик.– Самарқанд, 1996

№	Мавзӯ
1.	Машғулиятҳои амалии забонмӯзӣ (2 соат)
2.	МУРОДИФОТИ ЛУҒАВӢ ВА ВАЗИФАҲОИ УСЛУБИИ ОН (4 соат)
3.	ТАҲЛИЛИ МАТНҲО (2 соат)
4.	МУВОФИҚАТИХАБАР ВА АЪЗОҲОИ ПАЙРАВИ ҶУМЛА БО МУБТАДО (4 соат)

Машқи 1

Машқ (Савол ва ҷавоб)	
Савол	Морфологиячиромеомӯзад?
Ҷавоб	Боби забоншиносииест, ки сохти грамматикаи калима, тарзи ифодаи маънои грамматикӣ ва роҳи воситаи калимасозиро меомӯзад.
Савол	Чӣ гуна ҷумлаҳоро ҷумлаи дараҷа ё паёпай меноманд?
Ҷавоб	Ҷумлаи сертаркиби тобеъ, ки дар таркибашон ду ва ё зиёда ҷумлаҳои пайрав омада, ҷумлаи пайрави яқум бо сарҷумла ва ҷумлаи пайрави дуҷум ба ҷумлаи пайрави яқум тобеъ мешаванд,
Савол	<u>Аз рӯйи байти зерин ба даҳ савол ҷавоб диҳед:</u> <p>Назар чӣ гуна бидӯзам, ки баҳри дидани дӯст</p> <p>Зи хоки ман ҳама наргис рӯяд ба ҷойи гиёҳ?</p> <p>11. Назар дӯхтан маъмул аст ё чаши дӯхтан?</p>

	<p>12. <i>Чӣ гуна</i> пурсиши аломати ашё ё амал?</p> <p>13. Дар забон пешоянди <i>бахри</i> маъмул аст ё <i>барои</i>?</p> <p>14. <i>Назар дӯхтан</i> ва <i>дидан</i> муродифҳои луғавӣ, фразеологӣ ё луғавию фразеологӣ?</p> <p>15. <i>Назар дӯхтан</i> ибораи озод аст ё <i>дидани дӯст</i>?</p> <p>16. <i>Хокам</i> ва <i>хоки ман</i> муродифҳои луғавӣ ё грамматикӣ?</p> <p>17. <i>Ҳама</i> ба наргис мутааллиқ аст ё ба рӯяд?</p> <p>18. Аз феъли <i>рӯядисми растанӣ</i> ҳосил шудааст ё <i>рустанӣ</i>?</p> <p>19. Муносибати грамматикӣ дар <i>назар дӯхтан</i> аён аст ё дар <i>дидани дӯст</i>?</p> <p>20. Байт ҷумлаи содда аст ё ҷумлаи мураккаб.</p>
Ҷавоб	<p>1. <i>Чашм дӯхтан</i> нисбат ба <i>назар дӯхтан</i> маъмул аст.</p> <p>2. <i>Чӣ гуна</i> пурсиши аломати ашё.</p> <p>3. Дар забон пешоянди <i>барои</i> маъмул аст.</p> <p>4. <i>Дидан</i> ва <i>назар дӯхтан</i> муродифҳои луғавию фразеологӣ аст.</p> <p>5. <i>Назар дӯхтан</i> ибораи озод нест, <i>дидани дӯст</i> ибораи озод аст.</p> <p>6. <i>Хокам</i> ва <i>хоки ман</i> муродифҳои грамматикӣанд.</p> <p>7. <i>Ҳама</i> ба наргис мутааллиқ аст ё ба рӯяд?</p> <p>8. Аз феъли <i>рӯяд исми растанӣ</i> ҳосил шудааст.</p> <p>9. Муносибати грамматикӣ дар <i>дидани дӯст</i> дида мешавад.</p> <p>10. Байт ҷумлаи мураккаб аст.</p>

Машқи 2.

Машқ (Савол ва ҷавоб)

Савол	Ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб дорои кадом аломатҳост?
Ҷавоб	Ин гуна воҳидҳои синтаксисӣ ҳиссаи синтаксисӣ- наҳвиеанд, ки дар он се ва ё зиёда ҷумлаҳои содда дар алоқамандии якдигар ба вазифаи сарҷумлаю ҷумлаҳои пайрав меоянд.
Савол	Ҳарчанд худӣ вай покдоман ва баномус бошад ҳам,

	<p>даҳони бадг ўро бастан душвор аст.</p> <p>Навъи чумлаи пайравро муайян намоед</p>
Чавоб	Сарчумла «даҳони бадгўро бастан душвор аст» буда, ҳарчанд худи вай покдоман ва баномус бошад ҳам-чумлаи пайрави хилоф аст.
Савол	Нақши забоншиносии араб дар ташаккули таълимоти луғавию грамматикии тоҷик
Чавоб	<p>Забоншиносии тоҷик, ки то истилои арабҳо ҳоло шакли комил нагирифта буд ва дар замони ҳукмронии хилофати араб боз аз асли худ дур шуд, хоҳу нохоҳ пас аз ташкили давлати Сомониён низ зери таъсири афкори забоншиносии араб монд. Яке аз иллатҳо ин буд, ки ба тадқиқу омӯзиши сохти грамматикаи забони тоҷикӣ, бунёди илми забоншиносии тоҷик ҳамон донимандоне даст заданд, ки ё дар давраи таҳаввули забоншиносии араб ба тадқиқи масъалаҳои забоншиносии араб машғул буданд ва ё аз мактабҳои забоншиносии араб таълим гирифта буданд. Донишмандони забоншиносии форсу тоҷик, ҳарчанд ки сохти грамматикии забони худро тадқиқ карда бошанд ҳам, дар шарҳи бисёр ҳодисаҳои забонӣ асосҳои грамматикаи забони арабиро ворид сохтанд. Ҳамин аст, ки системаи грамматикии араб ва системаи грамматикии давраи классикӣ форсу тоҷик бисёр хусусияту аломатҳои муштарак доранд ва татбиқи аксар қонунҳои сарфию наҳвии забони арабӣ дар забони тоҷикӣ осон аст. Таъсиру нақши системаи грамматикаи арабиро дар ҳама қисмату бахшҳои забоншиносии тоҷик дида метавонем.</p>
Савол	Мавқеи фарҳангшиносии тоҷикӣ дар пешрафти забоншиносии
Чавоб	<p>Илми луғат ва луғатшиносии тоҷикӣ дар таърихи фарҳанги форсу тоҷик анъанавӣ хеле қадим дошта бошад ҳам, он аз таъсиру нақши илми луғату фарҳангшиносии араб ҳолӣ нест. Дар илми лексикологияи араб калима аз ҷиҳати гуногун сохту таркиб, семантика, пайдоиш, доираи истеъмол омӯхта мешуд. Масалан, калимаҳои серистеъмолро бо истилоҳи «муштамал» ва камистеъмолро бо истилоҳи «муҳтал» ифода карда, лексикаи серистеъмолро ба вожаҳои «фасех» ва «қабех» чудо кардаанд ва калимаҳои, ки аз рӯи таркиби овозӣ малех</p>

	<p>нестанд «танофур» гуфтаанд.</p> <p>Дар осори илмии забоншиносии гузаштаи мо ва илми бадеъ донишмандони асримиёнаи тоҷик ин истилоҳотро ба ҳамин маъно зиёд ба кор бурдаанд.</p>
--	--

Саволҳои назорати аввал:

1. Забон бо кадом роҳ инкишоф меёбад?
2. Фикру андешаи олимон дар боби пайдоиши забон.
3. Сарчашмаҳои забони миллӣ кадомҳоянд?
4. Алоқаи забон бо ҷаҳони дигар.
5. Забонҳои дунё аз ҷиҳати калимасозӣ ба чанд гурӯҳ тақсим машаванд?
6. Забони тоҷикӣ ва ҷои он дар гурӯҳи забонҳои эронӣ?
7. Забони адабӣ дорои кадом хусусиятҳо мебошад? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
8. Кадом сарчашмаҳои асосӣ боиси таҳаввули забони адабии тоҷик гаштаанд? Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.
9. Кадом шаклҳои забони адабии тоҷикро медонед? Фарқи онҳоро бо мисолҳо фаҳмонед.
10. Таърифи луғавии забони адабии тоҷик бо таъсири кадом навъи забон бой шуда истодааст?
11. Наҳв чист? Мавзӯҳои баҳси наҳвро номбар кунед.
12. Дар бораи сарф ва мавзӯҳои баҳси он чӣ ҳақиқатҳо медонед?
13. Муносибати худро нисбати маъноҳои луғавӣ ва дастурии калима баён кунед.
14. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик тағйири шакли калимаҳо бо кадом роҳҳо сурат мегирад? Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.
15. Мавқеи забони адабии тоҷик дар гурӯҳи забонҳои эронӣ.

Саволҳои назорати дуввум:

1. Ҳиссаи Қайси Розӣ дар илмӣ забоншиносӣ аз чӣ иборат аст.
2. Масъалаи омӯзиши ҳичо ва вобастагии он бо забоншиносӣ.
3. Ақидаи Қайси Розиро дар бораи пайвандҳои маънидод намоед.
4. Фаҳмиши Қайси Розӣ дар бораи феъл аз чӣ иборат аст.
5. Муқоисаи ақидаи Қайси Розӣ дар бораи феъл бо забони адабии имрӯзаи тоҷик.
6. Чӣ гуна калимаҳои серистеъмол мегӯянд? Мисол гӯед.
7. Ба калимаҳои умумистеъмолӣ кадом гурӯҳҳои калимаҳо мансубанд?
8. Кадом гурӯҳи калимаҳои услубан бетараф мегӯянд? Мисол гӯед.
9. Наввожа чист? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.

- 10.Кадом хели наввожаҳоро медонед? Номбар кунед.
- 11.Наввожаи луғавӣ чист? Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.
- 12.Дар бораи наввожаҳои маъноӣ чӣхоро медонед? Мисол гӯед.
- 13.Ба наввожаҳои фардӣ маълумот диҳед. Фикратонро бо мисолҳо исбот кунед.
- 14.Чӣ гуна воҳидҳои луғавӣ ба калимаҳои гуфтугӯӣ мансубанд? Мисол гӯед.
- 15.Калимаҳои гуфтугӯӣ чанд хел мешаванд?
- 16.Вулгаризм чист? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
- 17.Чанд хел вулгаризмҳоро медонед? Бо мисолҳо гурӯҳбандӣ кунед.
- 18.Ба хусусиятҳои услубии вулгаризмҳо маълумот диҳед.
- 19.Диалектизмҳои луғавӣ чист? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
- 20.Чӣ гуна калимаҳои шевагӣ ба диалектизмҳои фонетикӣ мансубанд?

V. ГЛОССАРИЙ

Термин	тоҷик тилидаги шарҳи
Орфоэпия	orthos дуруст ва epos нутқ, сухан буда, маҷмӯи қоидаҳои талаффузи адабии ягон забони миллиро гӯянд, ки ягонагии сохти овозии онро таъмин мекунад.
Пиктография	хати нақшу ниғорӣ - Калимаи пиктография лотинӣ буда, аз ду ҷузъ таркиб ёфтааст. Ҷузъи аввал пиктус(расм ё тасвир) калимаи лотинӣ буда, ҷузъи дуюм графо (навиштан) юнонӣ аст. Яъне намудҳои аввалин хат пиктогафӣ ё тасвири ном дорад. Дар ин хат расми предметҳо кашида мешавад, (парранда, ҳайвонот, хона, дарахт, об, киштӣ, одам ва ғ) ва барои ин хат хониш ва навишти махсус низ лозим нест.
Орфография	аз калимаи юнонӣ гирифта шуда маънояш дуруст менависам мебошад) дар бораи навишти калимаҳо, яқҷоя ва ба воситаи тире навиштани калимаҳо, дар бораи кӯчонидани ҷузъи калима аз як сатр ба сатри дигар, бо ҳарфи қалон ва хурд навиштани номҳои идораҳо, муассисаҳо ва ғайра нишондод медиҳад.
Лексика	(луғат, калима). Дар ин фасл системаи лексикаи забон, таркиби луғавии забон, калимаҳои серистеъмолу камистеъмол, фонди асосии луғавӣ (калимаҳои решагӣ) мавриди омӯзиш қарор мегирад.
Семасиология	маънои калима ва тобишҳои маъноии калимаҳоро меомӯзад. Семасиология аз ду калимаи юнонӣ (“semasio” - ифода, ишора + “logos” - илм) корбаст шудааст.
калима	яке аз воҳидҳои асосии забон буда, мафҳуми предмет, ҳаракат, ҳодиса ва муносибатҳои байни онҳоро ифода мекунад.
Этимология	Ҳамаи забонест, ки аз ҷиҳати илмӣ муайян намудани шакли аввалии калима, таърихи пайдоиш ва инкишофи калимаро дар бар мегирад.
Фразеологизм	Унсурҳои муҳими забон ба шумор рафта, ҳамчун масолеҳи дар тӯли қарнҳо рехтаву устуворгардидаи забон дар шакли қолабҳои тайёр ва бо маъноҳои пешакӣ маълум истифода бурда мешавад.
фразеология	калимаи юнонӣ буда, аз решаҳои phrasis (ибора) ва logos (таълимот) таркиб ёфтааст. Фразеология илмест, ки маҷмӯи ифодаву ибораҳои рехтаву устуворро ҳамчун воҳидҳои таркибии системаи забон меомӯзад
Фразема	калимаи юнонӣ буда, phrasis -ифода, ema -воҳиди структурии забон мебошад.
Идиома	калимаи юнонӣ буда, idioma— ифодаи махсус, ё худ ифодаҳои идиоматикӣ чунин воҳидҳои фразеологии махсуси забонамонро ташкил медиҳанд, ки бо мазмуни яқлукху пуробуранг ва сохти ба қисмҳо ҷудонашавандаи худ ба калимаҳо наздикӣ доранд.
Калкаи луғавӣ	Калкаҳое, ки дар натиҷаи ба калимаҳои забони дигар тақлид карда айнан тарҷума кардан ба вучуд омадаанд, калкаи луғавӣ меноманд: идорақунӣ (управления), даҳа (декада), байналхалқӣ (международний), моҳпаймо (лунаход) ва монанди инҳо.
Калкаи маъноӣ (семантикӣ)	Калкаҳое, ки дар асоси тарҷумаи маънои калимаҳои забони ғайр пайдо шудаанд, калкаи маъноӣ (семантикӣ) ном доранд: огоҳӣ (предупреждение), танбех (выговор), синф (класс)...
Калкаи наҳвӣ	Калкаҳое, ки дар асоси қолиби наҳвии забонҳои дигар ба вучуд омадаанд, калкаи наҳвӣ меноманд: аскарӣ сурх, мудофияи граждонӣ, боғчаи бачагон, вазорати маориф, номаи камол...
Калкаи фразеологӣ	Калкаҳое, ки дар натиҷаи айнан тарҷума кардани ибораҳои маҷозӣ ва воҳидҳои фразеологӣ пайдо шудаанд, калкаи фразеологӣ ном доранд: забони зинда (живой язык), нур болои нур (нуран-алонур), ба доно ишорат кифоя (алағилу якфиҳи ишорат), қути лоямут шудан...

грамматика	сарфу наҳв
адвербиализатсия	(лот. Adverbium – зарф) Ба зарф гузаштани дигар ҳиссаҳои нутқ. Дар калимасозии зарф баъзан хусусияти аввалии калимаҳои дигар ҳиссаҳои нутқ нигоҳ дошта мешавад. (Мук. Рӯздармиён, - рӯз дар миён, бевақт – бе вақту соат). Аммо баъзан ин ҳолат аз байн меравад (торафт зиёд шудан, базӯр омадан, дартоз рафт), ки ин тамоман ба қатори зарфҳо гузаштани он калимаҳо нишон медиҳад.
зарф	Ҳиссаи тағирнашавандаи нутқ, ки аломати амал ва ё аломати дигарро нишон медиҳад. мас. зарфи макон, зарфи замон ва ғ.
зарбулмасалу мақолҳо	яке аз хелҳои ниҳоят оммавии адабиёти лафзии халқ ва аз ҷумлаи муҳимтарин захираҳои услубии забони миллат ба шумор мераванд. Дар онҳо ақида, ҷаҳонбинӣ, муносибатҳои ҷамъиятӣ, таҷрибаҳои ҳаётӣ, заковат ва даҳои оммаи васеи аҳли меҳнат ба сурати басо содда, мӯҷаз ва пурмазмун бадеӣ ифода ёфтааст. Мақол ва зарбулмасалҳо аз ҷиҳати сохт кӯтоҳ ва мухтасар бошанд ҳам, моҳияти ҳодисаҳои басо мураккабро хеле соҳ ва барҷаста ифода менамоянд.
Матн	аз муносибатҳои байни ҳамдигарии ҷумлаҳо аст, ки хабарро ифода мекунад. Касе, ки бо тадқиқоти матн шуғл меварзад, ҳодисаҳои забонӣ ба ҳамдигар алоқаманд будани онҳоро бояд муайян намояд.

VI. РЎЙХАТИ АДАБИЁТ

I. Адабиёти сиёсӣ

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016.
2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017.
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017.
4. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гаровидир. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017.
6. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018.
7. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. Т.: Ўзбекистон, 2008
8. Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. 19-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2011.
9. Каримов И.А. Ўзбекистон мутақилликка эришиш оstonасида. Т.: Ўзбекистон, - 2011.
10. Каримов И.А. Она юритимизнинг бахту иқболи ва буюк келажакни йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. Т.: Ўзбекистон, 2015.

II. Адабиёти махсус.

1. Воҳидов А. ва дигарон. Забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI. Самарқанд, 2007.
2. Воҳидов А. Аз таърихи луғатнависи тоҷику форс. Самарқанд. 1980.
3. Воҳидов А. Материалҳо аз таърихи забоншиносии тоҷик. –Самарқанд, 2001
4. Воҳидов А. Фарҳангшиносии тоҷику форс. –Самарқанд, 2006.
5. Ниёзмухаммадов. Забоншиносии тоҷик. (Асарҳои мунтахаб) Душанбе, 1970.
6. Зеҳнӣ Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1984.
7. Зеҳнӣ Т. Чанд сухани судманд. – Душанбе, 1984.
30. Муҳаммад Ғиёсиддин «Ғиёс-ул-луғот» – Душанбе, 1987.
31. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. Ҷилди 2, Забоншиносӣ. – Душанбе, 1982
32. Маърупов А. Олимони рус дар тадқиқи грамматикаи тоҷик.– Самарқанд, 1996
33. Ҷўраев Ғ. Олими пуркор ва мураббии ғамхор. – Душанбе, 1992.